Назим Ахундов

ҮЗЕЈИР ҺАҸЫБӘЈОВ ХАРИҸДӘ

АЗӘРБАЈҸАН ССР «БИЛИК» ҸӘМИЈЈӘТИ

Мүһазирәчијә көмәк

НАЗИМ АХУНДОВ
Филолокија елмләри доктору, профессор

Ш31
А95

ҮЗЕЈИР ҺАҸЫБӘЈОВ ХАРИҸДӘ

225634

M. F. Axundov adına Azərbaycan Dövlət KITABXANASI

Бакы—1986

КЕНИШ УФҮГЛӘР

Совет халгы вә тәрәггипәрвәр дүнја ичтимаијјәти даһи бәстәкар, реалист јазычы, журналист вә ичтимаи хадим Үзејир Һачыбәјовун 100 иллик јубилејини 1985-чи илин сентјабр-октјабр ајларында бејнәлхалг миգјасда кениш гејд етди.

Республикамызда Ү. Һачыбәјовун јубилеј тәдбирләри Азәрбајчан КП МК-нын гәрары илә мүәјјән едилмишди. Бу гәрар Үзејир Һачыбәјовун әсәрләринин тәкрар нәшрләри, опера вә оперетталарынын јени сәһнә тәчәссүмү, һәјат вә јарадычылығы һаггында материалларын чапы вә тәблиғи үчүн театрлара, мәдәнијјәт очагларына, нәшријјатлара, күтләви информасија васитәләринә кениш имкан вермишдир.

1985-чи ил октјабрын 4-дә Бакы шәһәриндә Үзејир Һачыбәјовун 100 иллији мүнасибәтилә кечирилән тәнтәнәли јубилеј јығынчағында Азәрбајчан вә еләчә дә совет халгларынын көркәмли мәдәнијјәт вә инчәсәнәт хадимләри вар иди. Һәмин тәдбирдә Алманија Демократик Республикасындан, Инкилтәрә, Ливан, Франса, Мәракеш вә Түркијәдән кәлмиш харичи гонаглар да иштирак едирдиләр.

Үзејир Һачыбәјов ичтимаи фикир аләминә устад бир публисист кими кәлмишдир. Онун «Һәјат», «Иршад», «Тәрәгги», «Һәгигәт» вә башга дөври мәтбуат органларында чап етдирдији сајсыз-һесабсыз сатирик-публисист әсәрләри өз мәзмуну, идеја-сијаси истигамәти, дили вә сәнәткарлығы е'тибарилә XX әср Азәрбајчан ингилаби-демократик әдәбијјатынын бајрагдары олан «Молла Нәсрәддин» әдәби мәктәби сәвијјәсиндә дајанмышдыр. Ү. Һачыбәјовун бәдии-публисист јазыларынын мөвзу вә идеја е'тибарилә бөјүк бејнәлхалг әһәмијјәти вардыр.

Үзејир Һачыбәјов истe'дадынын јени, парлаг бир саһәси 1908-чи илдә Бакыда тамашаја гојулмуш «Лејли вә Мәчнун» операсы илә парлады. О, илк Азәрбајчан операсы вә опера театрынын баниси олду. 1908—1913-чү илләр арасында јазылмыш «Лејли вә Мәчнун», «Әсли вә Кәрәм», «Шаһ Аббас вә Хуршид бану», «Шејх Сән'ан»,

«Һарун вә Лејла», «Рүстәм вә Сөһраб», «Әр вә арвад», «О олмасын, бу олсун», «Аршын мал алан» кими, опера вә оперетталар Үзејирбәјин шөһрәтини сәрһәдләримиздән чох-чох узаглара јајды. Совет дөврүндә Ү. Һачыбәјов Азәрбајҹан профессионал мусигисинин баниси кими кениш фәалијјәт көстәрди. 1937-ҹи илдә тамашаја гојулмуш «Короғлу» операсы илә о, дүнја мусиги мәдәнијјәтинин көркәмли нүмајәндәләриндән бири кими таныды.

Мә'лумдур ки, Үзејир Һачыбәјовун әдәби, публисист вә бәстәкарлыг фәалијјәти ингилабдан әввәл ағыр идеја мүбаризәси шәраитиндә кечмишдир. Ү. Һачыбәјов вә онун силаһдашлары З. Һачыбәјов, М. Магомајев вә б. мусигили сәһнә әсәрләринин естетик-тәрбијәви әһәмијјәтини инкар едән «каспи»чиләрә зәнбурчулара, тутичиләрә гаршы кәскин мүбаризә апармышлар. Үмумијјәтлә, Шәрг мусигисиндән ири жанрлы мүасир мусиги әсәрләри јазмагын мүмкүнлүјүнү инкар едән ниһилистләрә ингилабдан сонракы дөврдә, ҹидди методоложи сәһвләрлә чыхыш едән вулгар-сосиолокизм тәсәввүрлү «нәзәријјәчиләрә» Үзејир Һачыбәјов өз елми вә тәҹрүби фәалијјәтилә ҹаваб вермишдир. Ү. Һачыбәјов рус вә Гәрби Авропа халгларынын зәнкин мусиги ән'әнәләриндән, онун көркәмли наилијјәтләриндән өмрү боју фајдаланмыш, јарадыҹы шәкилдә өјрәнмиш вә тәблиғ етмишдир. Ү. Һачыбәјова күн кими ајдын иди ки, Азәрбајҹан милли мусигисинин өз ганунаујғунлуглары, өзүнә хас хүсусијјәтләри вардыр вә буна истинад етмәдән халгын руһуна, гәлбинә јол тапыб, нүфуз етмәк гејри-мүмкүндүр. Бу сәбәбдән дә Ү. Һачыбәјов Совет һакимијјәти илләриндә тәшкил олунуб гыса мүддәтдә кениш вүс'әт алмыш мусиги мәктәбләриндә, консерваторијада Азәрбајҹан халг мусигисинин өјрәнилмәсинә диггәти ҹәлб едирди. Онун чохлу чыхыш вә мәгаләләриндә Азәрбајҹан халг мусигисинин өзүнәмәхсус хүсусијјәтләри һаггында фикир вә мүлаһизәләри 1945-ҹи илдә Азәрбајҹан вә рус дилләриндә чап едилмиш «Азәрбајҹан халг мусигисинин әсаслары» адлы монументал әсәриндә классик ифадәсини тапмышдыр. Бу әвәзсиз әсәр јалныз Ү. Һачыбәјовун өз јарадыҹылыг тәҹрүбәсинә әсасланмыр. Бу әсәрдә сәнәткар мәшһур Азәрбајҹан алими вә нәзәријјәчиси Сәфиәддин Урмәви (XIII) вә Әбдүлгадир Марағајинин (XIV әср) әсәрләриндән истифадә етмишдир. О, ејни заманда XIX әср шаири вә алими Мир Мөһсүн Нәввабын Шәрг

мусиги терминалокијасы илә бағлы «Вүзуһүл-әрғам» әсәриндән, Әбу Нәср Фәрабинин мусигијә даир мәшһур трактатларындан вә с. мәнбәләрдән өјрәнмиш вә Азәрбајҹан мусиги ладларынын хүсусијјәтләрини әсасландырмышдыр.

Ү. Һачыбәјовун јарадыҹылығы көркин идеја вә јарадыҹылыг мүбаризәси-шәраитиндә јеткинләшмиш вә дүнја халгларынын мә'нәви сәрвәтинә чеврилмишдир. Онун өлмәз әсәрләри Шәрг вә Гәрбин онларча өлкәсиндә кениш јајылмышдыр. Биз бу гејдләрдә бөјүк бәстәкарын харичдә јајылмасы сирләри, онун ҹоғрафи мигјасы һаггында охуҹулара бә'зи фактлары чатдырмаг истәјирик. Ајры-ајры тәдгигатчыларын, о ҹүмләдән Е. Аббасова, М. Ибраһимов, Г. Мәммәдли, З. Сәфәрова, Ч. Гулијев, А. Һачыјев, Б. Гурбанов вә башгаларынын монографија, салнамә, мәгаләләриндә Үзејир Һачыбәјов һаггында харичдә сөјләнмиш фикирләрә истинад олунур. Ҝәнҹ тәдгигатчы Г. Мәммәдли «Үзејир Һачыбәјов. Һәјаты вә јарадыҹылығы /1885—1948/ салнамәси» китабында даһи бәстәкарын әсәрләринин Иран вә Түркијә гастроллары һаггында мә'луматын хејли һиссәсини гејдә алмышдыр. Јалныз Азәрбајҹан алимләри дејил, Иттифаг вә дүнја да мәшһур олан инҹәсәнәт хадимләри дә Ү. Һачыбәјов јарадыҹылығынын бејнәлмиләл вә бејнәлхалг әһәмијјәтиндән үрәк долусу сөјләмәкдән чәкинмирләр. ССРИ халг артисти, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы, Ленин ССРИ вә РСФСР-и Дөвләт мүкафатлары лауреаты Т. Н. Хренников јазыр: «...Дүнја мусиги јарадыҹылығы үчүн Үзејир Һачыбәјовун әһәмијјәти бөјүкдүр. О бүтүн бәстәкарлар аләминә көстәрмишдир ки, халг маһнысы илә, халг мусиги сәрвәтләри илә неҹә рәфтар етмәк лазымдыр? Үзејир Һачыбәјов халг маһнысыны дәриндән өјрәнмәклә, өз әсәрләриндә халг јарадыҹылығы хәзинәсиндән истифадә етмәклә кифајәтләнмәмиш, бу хәзинәнин сәрвәтләрини өз фәрди јарадыҹылыг лабораторијасындан кечирмишдир. Елә буна көрә дә онун әсәрләри сон дәрәҹә халгидир, сон дәрәҹә демократикдир. Инди харичи Шәрг өлкәләринин бир чох мусиги мәдәнијјәтләри илк аддымларыны атдыглары бир вахтда онлар үчүн Үзејир Һачыбәјовун јарадыҹылыг, бәстәкарлыг тәҹрүбәси һәлледиҹи әһәмијјәтә маликдир. Тәсадүфи дејил ки, Шәргин мүасир бәстәкарлары Үзејир Һачыбәјову Шәрг мусигисинин атасы адландырырлар».

О да дејилмәлидир ки, харичи өлкәләрдәки бә'зи буржуа «советологлары» Ү. Һачыбәјовун өлмәз сәнәтинә, хүсусилә онун Совет дөврү фәалијјәтинә әјри күзкүдә бахыр, дәлилсиз-сүбутсуз олараг онун парлаг исте'дадына гара јахмаға чалышырлар. Совет мәдәнијјәтинә хор баханлара гаршы совет әдәбијјаты вә инчәсәнәтинин, Үзејир сәнәтинин дүнја шөһрәтини бир даһа нәзәрә чатдырмаг, онлара тутарлы чаваб оларды.

М. Ибраһимов онун әсәрләринә јаздығы мүгәддимәдә бәстәкарын ағыр идеја шәраитиндә ишләдијини көстәрмишдир:

«...Ән пис чәһәт о иди ки, буржуа нәзәријјәчиләри мүәјјән тарихи сәбәбләрә көрә игтисади вә хүсусән сәнаје инкишафы чәһәтиндән керидә галмыш Шәрг халгларынын мусигисинә, инчәсәнәтинә алчаг нәзәрлә бахмағы, ону «примитив» бир шеј кими гијмәтләндирмәји ән'әнәјә чевирмишләр. Ингилабын илк илләриндә буржуа идеолокијасынын дүшмәнләри кими чыхыш едәнләрин дә бә'зиси бу ән'әнәнин зәрәрли тә'сириндән өзүнү гуртара билмирди...» (М. Ибраһимов. Ү. Һачыбәјов сәнәт вә сәнәткарлыг һаггында. Ү. Һачыбәјов. Әсәрләри, ч. II. Бакы, 1965, сәһ. 7).

Һазырки бә'зи буржуа «советологлары» да бу зәрәрли тә'сир алтындадырлар. Бу саһәдә АБШ-ын антисовет тәблиғаты хүсуси чанфәшанлыг көстәрир. Онлардан бә'зиләринин бөһтан вә ујдурмаларыны охучулара чатдырмаг бу «нәзәријјәләрин» күлүнчлүјүнү ајдын көстәрәр:

Америка алими Стенли Дејл Кребсин «Совет бәстәкарлары вә совет мусигисинин инкишафы» әсәриндә Үзејир Һачыбәјовун орижинал, сырф милли ән'әнәләр үзәриндә инкишаф едән јарадычылығы тәһриф едилмишдир. Кребсин фикринчә Ү. Һачыбәјовун мусиги саһәсиндә јарадычылығы милли мусиги ән'әнәләримизә јаддыр. Күја бәстәкарын мусиги әсәрләри халгын бәдии-естетик тәләбләринә чаваб вермир, һәтта она зиддир. Кребс иддиа едир ки, Ү. Һачыбәјовун әсәрләри милли мусиги ән'әнәләрини сыхышдырараг күја онун рус мәдәнијјәти ичәрисиндә әријиб һечә енмәсинә сәбәб олмушдур. Кребс јазыр: «Е'тираф олунмалыдыр ки, Үзејир Һачыбәјов нүфузлу бир шәхсијјәт олараг бир чох чәһәтдән өз өлкәсинин руслашмасына шәраит јаратды». Даһа сонра Кребс тәсдиг етмәјә чалышыр ки, «Үзејир Һачыбәјов гисмән

Азәрбајчан мусиги ән'әнәләрини мәһв етди».

Америка «советологунун» мәгсәди ајдындыр: О, бөјүк совет бәстәкарынын гајнар вә мәһсулдар јарадычылыг фәалијјәтинин маһијјәтини сахталашдырмаг, совет халгларыны бир-биринә гаршы гојмаг мәгсәдилә јаланчы хәлгилик идејасыны ирәли сүрүр. С. Д. Кребс Азәрбајчан вә гардаш совет халгларынын гыса тарихи мүддәт әрзиндә мусиги мәдәнијјәти саһәсиндәки бөјүк наилијјәтләрини инкар едә билмир, онун маһијјәтини тәһрифә чалышыр. Әкәр Азәрбајчан бәстәкарлары вә биринчи нөвбәдә Үзејир Һачыбәјов Шәрг вә Гәрб мусигиси арасында мөвчуд олмуш мүхтәлифлији арадан көтүрмәјә сә'ј көстәрмишләрсә бурада һеч бир тәәччүблү шеј јохдур. Мәсәлән, Үзејир Һачыбәјов өлмәз «Короғлу» операсындакы Короғлу сурәтини әфсанәдән реал халг гәһрәманы кими аларкән рус гәһрәманлыг опералары «Иван Сусанин», «Кнјаз Игор»ун вәтәнпәрвәрлик вә гәһрәманлыг мотивләриндән фајдаланыбса бу јалныз дүнја мәдәнијјәтинин ганунаујғун әлагәли инкишафынын парлаг бир сәһифәси һесаб олуна биләр. Һалбуки, Америка «советологу» Кребс Азәрбајчан мәдәнијјәтиндә әмәлә кәлән јени, габагчыл һадисәләри инкар едир. О, јенилијин әвәзинә јалныз сахта миллилији, архаиканы мүдафиә едир, инчәсәнәтин новатор кејфијјәтинә зидд чыхыр. Јени форма вә мәзмуна малик әсәрләри «миллилијә» јад һесаб едир. Көрүндүјү кими Кребсин сәнәтдә халгилик анлајышы чәмијјәтин, о чүмләдән сәнәтин диалектик инкишаф ганунаујғунлуғунун әксинә олан метафизик маһијјәтдәдир. Әкәр белә олмасајды Кребс дүнја мигјасында бөјүк мәдәни һадисә олан «Короғлу» операсынын Азәрбајчанын милли мусиги ән'әнәләри илә нә гәдәр үзви бағлы олдуғуну сөјләрди. Ејни заманда «Короғлу» милли мусиги ән'әнәләринин Авропа мусигиси илә үзви вәһдәтдә инкишафы нүмунәси олдуғуну Кребс көрмәли иди. С. Д. Кребс фактлара објектив мүнасибәт бәсләсә иди дејәрди ки, Үзејир Һачыбәјовун титаник јарадычылыг фәалијјәти нәтичәсиндә Азәрбајчан халгынын формача милли, мәзмунча сосиалист мусиги мәдәнијјәти мәһз Совет һакимијјәти илләриндә үмумдүнја әһәмијјәти кәсб етмишдир. Үзејир Һачыбәјовун Азәрбајчан опера сәнәтинин инкишафы саһәсиндәки новаторлуғу бу әсәрләрин һамыја ајдын олан мусиги дили илә бәрабәр јүксәк сәвијјәдәки сәнәткарлығы—пешә усталығындадыр. Хари-

чи мәтбуат һәлә ингилабдан әввәл бу һәгигәти тәсдиг етмишдир.

Ү. Һачыбәјовун илк операсы «Лејли вә Мәчнун»ун мүвәффәгијјәти тезликклә харичи мәтбуатда да әкс-сәда јаратды.

ҮЗЕЈИР ҺАЧЫБӘЈОВ ХАРИЧДӘ

Франсыз «Мүсәлман аләми» журналы («Ревју дү монд мүсүлман») һәлә ингилабдан әввәл «Гафгаз мүсәлман халгынын операсы» мәгаләсиндә өз вахтында «Лејли вә Мәчнун» операсынын јаранмасынын тарихи-ичтимаи сәбәбини доғру көстәрәрәк јазмышдыр:

«Бә'зән Шәрг көһнәлијин «тозуну сүпүрүб атанда». мусиги дә өз нөвбәсиндә һәрәкәтә кәлмиш, нәтичәдә кәнч мүсәлман бәстәкары Үзејир Һачыбәјовун илк мүвәффәгијјәтли вә үмидверичи әсәри јаранмышдыр. Онун Фүзулинин әрәб сүжетли поемасы әсасында јаздығы «Лејли чә Мәчнун» операсы бөјүк наилијјәтдир. Бурада Шәрг мелодијалары Авропа һармонијасы илә сых әлагәләндирилмишдир... Опера көркәмли һадисә олдуғундан дәфәләрлә тамашаја гојулду. Илк милли опраја бахмаг үчүн Гафгазын башга шәһәрләриндән дә тамашачылар кәлдиләр...» («Ревју дү монд мүсүлман», 1910, №—3—4, сәһ. 556—560).

Франсыз журналы «Лејли вә Мәчнун» операсынын инчәсәнәтә кениш, гүдрәтли тә'сир көстәрәчәјини билдирмишди. Вахтилә, XII әсрдә Низаминин «Лејли вә Мәчнун»у Шәрг вә дүнја әдәбијјатында һәмин сүжетдә вә ја она бәнзәр мотивләрдә чохлу әсәрләрин јазылмасына сәбәб олмушду. Ү. Һачыбәјовун хејли сонра Түркмәнистанда Ј. Мејтус вә Д. Овезовун ејни сүжетдә операсы, 1947-чи илдә Тачикистанда бәстәкар С. Баласанјанын «Лејли вә Мәчнун» балети мејдана кәлди. 40-чы илләрин сонунда Г. Гарајевин «Лејли вә Мәчнун» симфоник поемасы јаранды. Харичдә вә Азәрбајчанда «Лејли вә Мәчнун» сүжети мотивиндә бир сыра кинофилмләр јарадылмышдыр ки, шүбһәсиз бунларын сырасында мүасирлик һиссинин күчлү ифадәси вә дәрин психоложи драматизм бахышындан Ә. Мәммәдханлынын «Лејли вә Мәчнун» ссенариси әсасында чәкилмиш филм хүсусилә фәргләнир..

Үзејир Һачыбәјовун опера вә оперетталарындакы бир сыра мәшһур хор вә аријаларын мотивләри дә истәр

Азәрбајчанда, истәрсә дә харичдә јајылараг кениш истифадә олунмушдур. Нүмунә үчүн «Лејли вә Мәчнун» операсында сәһрада Мәчнуна раст кәлән әрәбләрин оңун атасына хитабән «сөјлә бир көрәк..» сөзләрилә ифадә олунан хорунун мелодијасыны алмаг олар. Мәшһур Иран ингилабчы шаири Мирзәзадә Ешги өзүнүн 1916—1917-чи илләрдә јазылмыш «Растахизе-Сәлатине-Иран» (Иран шаһларынын дирилмәси» адлы муғам операсынын либреттосунда көстәрир ки, әсәрин бир парчасы Ү. Һачыбәјовун «Лејли вә Мәчнун» операсындакы «Сөјлә бир көрәк..» мотивиндә ифадә олунмалыдыр («Күллијјати-Ешги». Теһран, 1946, Мә'лумат Е. Аббасованын «Ү. Һачыбәјовун опера вә оперетталары» китабындан алынмышдыр бах: сәһ. 49).

Ү. Һачыбәјовун опера сәнәти саһәсиндә һәр бир јени тәшәббүсү вахтилә харичи мәтбуатда мүсбәт әкс-сәда догурурду.

Франсыз «Мүсәлман аләми» журналы Бакы мүхбиринә истинад едәрәк хәбәр верирди ки, (Бах: «Ревју дү монд мүсәлман», Парис, 1910, №—3—4, сәһ. 560) Ү. Һачыбәјовун «Шејх Сән'ан» адлы икинчи операсы даһа чох Авропа мусиги үслубунда јазылмыш вә 12 декабр 1909-чу илдә тамашаја гојулмушдур. Әсәри кениш Шәрг күтләси илә јанашы, авропалылар да баша дүшүрдүләр. Һәмин опера хүсуси мусиги тәһсили олмајан һәвәскарлар тәрәфиндән ојнанылырды. Бә'зән хор ваһид сәсли шәхсләр тәрәфиндән охунур, гадын гәһрәманы ролунда мәдәни бир гадын чыхыш едирди. Оркестр авропасајағы дүзәлдилмишдир...Арзу едәрдик ки, «Шејх Сән'ан» илһамлы, исте'дадлы мүәллифин сон әсәри олмасын». Мә'лумдур ки, «Шејх Сән'ан» өз јарадычылығына тәләбкар олан Үзејир бәјин хошуна кәлмәдијиндән әсәрин сонракы тамашаларына разы олмамышдыр...Бунунла белә «Гафгаз мүсәлман халгынын операсы» мәгаләсиндә «Мүсәлман аләми» журналы,—көрүндүјү кими, Ү. Һачыбәјовун мусигили сәһнә әсәрләрини һәр дәфә рәғбәт һисси илә франсыз охучуларына чатдырмаға чалышырды...

«Үзејир Һачыбәјов Азәрбајчанын бөјүк бәстәкарыдыр...О, Азәрбајчанын јени мусигисинин әсасыны гојмушдур. Азәрбајчан әдәбијјатында Мирзә Фәтәли Ахундов һансы ролу ојнамышдыса, Үзејир Һачыбәјов да Азәрбајчан мусигисиндә бу даһи ролу ојнамышдыр.Мирзә Фәтә-

ли Азәрбајҹан драматуркијасынын әсасыны гојуб мариф саһәсиндә фәалијјәт көстәрдији кими, Ү. Һачыбәјов да Азәрбајҹан операсынын әсасыны гојмуш, јени мәдәнијјәтин ҹәсарәтли вә јорулмаз мүбәллиғи һесаб олунур. О да мүһафизәкар дүшмәнләр әлејһинә Ахундов кими комик әсәрләр јазмышдыр». («Пејами но» журналы, Теһран, 1944, № 5, сәһ. 23).

Әзиз Шәриф «Кечмиш күнләрдән» адлы хатирә—мемуар китабында (Бакы, 1977, сәһ. 156). истамбуллу Рауф Јектанын «Лејли вә Мәҹнун» операсынын тамашасы һаггында хош тәәссүратыны вермишдир: «Гафгазијалылар арасында ән зијадә классик мусигијә рәғбәт едилдији ајдын олмагла бәрабәр, сон илләрдә Тифлис мусигишүнасларындан ады јадымда галмајан бир һөрмәтли шәхс тәрәфиндән (Ү. Һачыбәјов—Н. А.) бәстәләнмиш олан «Лејли вә Мәҹнун» операсы да ҹидди вә сәмими алгышлара лајиг олмушдур. Тифлисин бөјүк опера театрларында бу ојун верилдији кечә јалныз Гафгаздан дејил, Русијанын ән узаг өлкәләриндән рус мусигишүнаслары кәләрәк бу јенилик әсәрини алгышламаг хүсусунда гафгазлыларла иштирак етмишләр». Әзиз Шәриф бу фикри Рауф Јектанын 1912-чи ил «Шәһбал» журналынын 14 август тарихли нөмрәсиндә чыхмыш мәгаләсиндән алмышдыр.

Адыны чәкдијимиз «Шәһбал» журналы һәмин нөмрәсиндә «Лејли вә Мәҹнун»дан «Сөјлә бир кәрәк» маһнысынын нотуну да чап етмишдир.

Бир ил сонра истамбуллу Одлу Түрк адлы бир шәхс јазырды:

«Бакыда, бешинчи мүсәлман мүсамирәсиндә... илк түрк операсы «Лејли вә Мәҹнун»ун бешинчи фәсли ојнанырды. Азәрбајҹан түркләри јанында Әбүлшүәра әдд олунан гоча Фүзулинин дүһаји-ше'ри илә илк түрк операчысы Үзејир бәјин зәкасы вә сәнәтинин издивачындан доған бу көзәл пәрдә—дилшикәстә Гејсин севдазадә Лејлинин ешги илә Мәҹнун олмасынын бүтүн фәҹаәт вә ләтафәти илә көстәрир». («Түрк Јурду», 1914, №—6, 15 мај).

«Лејли вә Мәҹнун» операсы Сидги Руһулланын 1916-чы ил Тәбриз гастроллары репертуарына да дахил олмушдур вә 22 сентјабр 1916-чы ил тарихдә Тәбриздә сәһнәдә көстәрилмишдир. Бүтүн бу фактлар көстәрир ки, Азәрбајҹан операсыны јаратмаг саһәсиндә илк тәшәббүс

олан «Лејли вә Мәҹнун» тезликлә вәтәнин сәрһәдләриндән узагларда белә бөјүк шөһрәт газанмышдыр.

Һәмин илләрдә Ү. Һачыбәјовун опералары мәшһур рус шәргшүнасы А. Самојловичин дә диггәтини ҹәлб етмишди: «...Бакы бәстәкары Үзејирбәј Һачыбәјзадә халг романлары сүжетиндә үч опера јазмышдыр: «Лејли вә Мәҹнун», «Фәрһад вә Ширин», «Әсли вә Кәрәм». («Мир Ислама» журналы,1912, ҹилд I, №—4, сәһ. 644). Мә'лумдур ки, бурада ады чәкилән «Фәрһад вә Ширин» операсы Үзејир Һачыбәјовун дејил, јазычы-журналист Мирзә Ҹәлал Јусифзадәнин әсәридир.

«Түрк Јурду» (1912, сәһ. 696) журналынын «Милли түрк опералары» мәгаләсиндә Түркијәдә о заман јајылмыш тәглиди түрк мусиги әсәрләри тәнгид олунаркән Ү. Һачыбәјовун «Лејли вә Мәҹнун» операсы белә бајағы тамашалара гаршы гојулур: «Османлы түркләринин милли опера дедикләри асар Чухечијан Әфәндинин италјанлардан фәзлә мүһүм олараг тәртиб етдији «Ләбләбичи Хорхор» илә «Косакерја»сына мүнһәсир кимидир. Башга түркләр арасында опера јазан мусиғишүнаслар индијә гәдәр кәлмәмишди. Сон беш-алты ил ичиндә бакылы Үзејирбәј Һачыбәјзадә милли опера тәртибилә уғрашмаја башламыш вә «Лејли вә Мәҹнун», «Фәрһад вә Ширин» һекајәләриндән ики көзәл опера чыхарараг, Бакыда ојнанмыш вә алгышлар газанмышды. Сон күнләрдә хәбәр алдыг ки, Үзејирбәј «Кәрәм вә Әсли» милли һекајәсини дә опера һалына ифраг етмишдир. Ојнанылмасы үчүн һазырлыг көрүлүр». (Бах: Г. Мәммәдли. Ү. Һачыбәјов. 1984, сәһ. 119).

Көрүндүјү кими орижинал опералар кими Үзејир Һачыбәјовун әсәрләрини Түркијә мәтбуаты да тәгдир етмишдир. Журнал сәһвән, Үзејир бәјин «Рүстәм вә Сөһраб»ы әвәзинә Мирзә Ҹәлал Јусифзадәнин «Фәрһад вә Ширин» әсәринин адыны чәкмишдир.

Ү. Һачыбәјовун «Лејли вә Мәҹнун» операсы вә онун ардынҹа јазылмыш башга мусигили сәһнә әсәрләри Орта Асија вә Волгабоју халглары арасында да сүр'әтлә јајылырды:

«...Чох сүр'әтлә инкишаф едән Азәрбајҹан мусиги театры Өзбәкистандакы театрчылығын тәрәггисинә өз тә'сирини көстәрмәјә башлады. Мәсәлән, 20 декабр тарихли «Вахт» гәзети јазырды ки, Азәрбајҹан мусигили театрынын 1916-чы илдән башлајыб Дашкәнддә Өзбәкис-

танын башга шәһәрләриндә көстәрдији «Лејли вә Мәчнун», «Әсли вә Кәрәм» опералары вә «Аршын мал алан», «О олмасын ,бу олсун» мусигили комедијалары өзбәк тамашачыларына нәһајәт дәрәчәдә хош кәлирди. «(М. Рәһманов, Һәмзә вә өзбәк театры, Дашкәнд, 1959, сәһ. 69).

Јусифбәј Вәзиров Чәмәнзәминли Үзејир Һачыбәјов әсәрләринин јајылмасындан бәһс едәркән, ејни заманда бу әсәрләрин ајры-ајры сәһнә тәчәссүмләриндә јол верилән нөгсанлары да көстәрирди:

«...Сон заманлар мусигишүнасымыз вә Азәрбајчанын ифтихары Үзејирбәј Һачыбәјов мусигимизи низама салмаға башлады. Јаздығы опера вә оперетталары илә шөһрәт газанды. Јалныз өзү дејил, бүтүн милләтини аләмә танытды. Бу күн Крымда татарлар вә ерманиләр тәрәфиндән сәһнәјә гојулан «Аршын мал алан», «О олмасын, бу олсун» оперетталары һамысы Үзејирбәјиндир. Тәәссүф олунур ки, мусигарымызын әсәрләрини Крым карикатура шәклиндә халга көстәрир. Үзејирбәјин «Аршын мал алан»ы Америка сәһнәләриндә белә мүвәффәгијјәт газанды. Мәшһур операларымыз бунлардыр: «Лејли вә Мәчнун», «Әсли вә Кәрәм», «Шаһ Аббас вә Хуршид бану» вә башгалары... Бир мүсәлман дејил, ермәни, күрчү вә руслар да театрларымыздан һәзз алырлар. Биз ифхихар едә биләрик ки, бүтүн аләми-исламда биринчи милли операны биз вүчуда кәтирдик. Үзејирбәј биринчи милли операнәвис композиторумуздур. (Бах: «Милләт» гәзети, 1918, 15 сентјабр, №—118)

Көрүндүјү кими Ү. Һачыбәјовун илк операсы «Лејли вә Мәчнун» вә сонракы әсәрләри һаггында харичи мәтбуатын мисал кәтирилән мүсбәт фикир вә мүлаһизәләри буржуа «советологу» Кребсин јанлыш мөвгејини алт-үст едир. Бу мүнасибәтлә нисбәтән даһа јахын вахтын сәчијјәви бир факты хатырладаг:

Франсыз журналисти вә сәјјаһы Екретод Марселин «Совет Шәрги» (Парис, 1959) әсәриндә Совет Азәрбајчанынын игтисади вә мәдәни јүксәлишиндән дә бәһс ачыларкән Үзејир Һачыбәјовун јарадычылығы, хүсусилә «Лејли вә Мәчнун» операсы сон дәрәчә бөјүк сәмимијјәт вә лајагәтлә гијмәтләндирилмишдир.

Е. Марсел үмумијјәтлә Азәрбајчан халгынын мүасир мусиги мәдәнијјәтинә, јүксәк гијмәт верәрәк јазыр ки, «Азәрбајчанлылар нә гәдәр нәфәс алырларса о гәдәр дә охуја билирләр. Маһны бу халг үчүн икинчи натурадыр».

(Е. Марсел. Совет Шәрги. Парис, 1959, сәһ. 145).

Е. Марселин өз әсәриндә Азәрбајчан опера сәнәтинин илки олан «Лејли вә Мәчнун»ун илк тамашасынын (јанвар 1908) 50 иллији илә әлагәдар М. Ф. Ахундов адына Опера вә Балет театрында јубилеј кечәсиндә иштирак етмәси тәфсилатыны вермишдир.

Е. Марсел јазыр: «Мән «Лејли вә Мәчнун» операсынын јубилеј тамашасында олдум вә һејран галдым. Нијази мәнә деди ки, Азәрбајчан мусигисинин 12 сүтуну вә 6 бүрчү олан мә'бәдә бәнзәтмишләр вә бу мусиги Әндәлисдән тутмуш Гафгаздан кечмәклә...Чинә гәдәр әразини әһатә едир. Онун тимсалы,даһа доғрусу камил формасы муғамдыр ки, тарихи ән'әнәләрә бағлы чидди гајдалара табедир. Һәмин мусигинин гејри-ади сәчијјәси мәни мүшаијәт едән москвалы јолдашлары да тәәччүбләндирди. Мәнә кәлдикдә исә чалышырдым ки, бу мусигинин сирләринә, зәнкин чаларларына, ифадә гүдрәтинә Лејли вә Мәчнунун садә вә фачиәнә тарихи тимсалында нүфуз едәм. 50 ил әрзиндә һәр һәфтә халг бу мәһәббәт тарихини ешитмәк үчүн театра кедир. Һәр һәфтә театрын долу олмасы онун илк тамашасында олдуғу кими әсәрин мүвәффәгијјәтинә сүбутдур...Мән салонда кәнч Лејли вә Мәчнунлары Лејли өләркән әсәби шәкилдә бир-биринә сыхылмыш вәзијјәтдә көрдүм, гадынлар һөнкүрүрдү.

...Мәни мүшаијәт едән азәрбајчанлы шаирин көзүндә дә дамлалар вар иди...» (Һәмин әсәр, сәһ. 145—146).

Мүәллиф даһа сонра «Лејли вә Мәчнун»ун 1908-чи илдә илк тамашасында вә 50 илдән сонракы јубилеј тамашасында иштирак етмиш мәшһур тарзән Гурбан Пиримовла көрүшүнү, онунла зарафатыны тәсвир едир.

М. Ф. Ахундов адына Опера вә Балет театрынын «Лејли вә Мәчнун»ла әсасы гојулмуш 50 иллик јубилејиндә иштирак етмиш Москва Бөјүк театрынын, Ермәнистан, Күрчүстан, Татарыстан вә башга халгларын нүмајәндәләринин чыхышлары Е.Марселин нәзәриндән јајынмамыш вә бу фактлары гәләмә алдыгдан сонра о, АБШ-ын С. Д. Кребс кими үздәнираг «Советологлар»ына чох ибрәтли бир чаваб вермишдир:

«...Совет халгларынын һәгиги гардашлыг сәһнәси, онларын хејирхаһлығы вә бирлији мәним көзләрим гаршысында иди вә бүтүн бунлар көзләриндә тәбәссүм һисс олунан һөкумәт үзвләринин иштиракы илә чәрәјан едирди. Белә бир шәраитдә Гәрбин буржуа идеологларынын

тәсвир етдикләри гара лөвһәләр нечә дә күлмәли көрүнүр. Онлар инандырмаг истәрдиләр ки, куја совет халглары сәрт зүлм алтында јашајырлар!» (һәмин әсәр, сәһ. 147). Јери кәлмишкән гејд едәк ки, Е. Марселин әсәриндә М. Ә. Сабирин Бакыда јени, даһа әзәмәтли һејкәлинин тәнтәнәли ачылышынын тәфсилаты; онун М. Ибраһимов, Г. Гарајев, М. Һүсејн кими бир чох әдәбијјат вә инчәсәнәт хадимләри илә көрүшү барәдә дә објектив фикирләринә раст кәлмәк мүмкүндүр. Лакин биз мүасир Гәрбин танынмыш бир хадиминин «Лејли вә Мәчнун» һаггында мүлаһизәләриндән јухарыдакы гејдләри вермәклә кифајәтләнирик...

Парисдә рус дилиндә чыхмыш «Мусулманин» журналынын 1910-чу илдә дәрч етдији «Мүсулман операсы» мәгаләси (Бах: 1910; №—13, 10/23/ ијун) хејирхаһ мөвгедән јазылмышдыр. Мүәллифи көстәрилмәјән һәмин мәгаләдә Азәрбајчан операсынын јаранмасы вә инкишаф перспективләри барәдә орижинал фикирләр ирәли сүрүлмүшдүр. Мәгаләдә Үзејир Һачыбәјов бүтүн мүсәлман Шәргиндә опера сәнәтинин пионери адландырылмышдыр. Һалбуки онун хүсуси мусиги тәһсили јохдур. Түркијә кими бир өлкәдә опера јазылмадығы һалда Ү. Һачыбәјовун мүвәффәгијјәтли аддымлары онун шәксиз исте'дадынын нәтичәси кими гијмәтләндирилир. (Бах: «Мусульманин» Парис, 1910, №—13, 10/23/ ијун).

«Мүсәлман аләми» журналында Үзејир Һачыбәјовун «Шејх Сән'ан» операсы илә әлагәдар әсәрин сүжетини әһатә едән Гафгаз әфсанәсинин дәрч олунмасы марагలыдыр. «Шејх Сән'ан» адланан һәмин јазынын мүәллифи Дағыстанидир. (Бах: «Ревју ду монд мүсәлман», 1914, чилд 28, сәһ. 259—268). Дағыстани Ү. Һачыбәјовун гардашы Чејһун Һачыбәјлинин дөври мәтбуатда чох ишләтдији имзадыр. О, хејли мүддәт харичи мәтбуатда Азәрбајчан театры, фолклору, дили вә әдәбијјаты һаггында бир сыра мараглы мәгаләләр чап етдирмишдир. Онун «Азәрбајчан театры», «Гарабағын диалекти вә фолклору», «Аббасгулу Аға Бакыханов», «Гарабағ шаирә гадынлары һаггында» «Азәрбајчан чичәкләри» кими бир чох мәгаләләри диггәти чәлб едир. Лакин Чејһун Һачыбәјлинин бу хејирхаһ иши давам етдирмәк әвәзинә һәјатынын сон илләриндә буржуа идеолокијасы вә антисовет тәблиғатынын тә'сири алтына дүшмәси тәәссүф һисси доғурур...

Дағыстанинин франсыз охучуларына тәгдим етдији вә «Шејх Сән'ан» операсынын башлыча мүндәричәсиндән ибарәт әфсанәдә мө'мин Шејх мәһәббәтин мәфтунедичи тә'сирилә көзәл күрчү гызы Тамаранын ајагларына јыхылыб Гур'аны јандырыр...Тамара Шејхлә бирликдә атасынын вә онун достларынын тә'гибиндән хилас олмаг үчүн Күр чајыны кечиб һүндүр бир гаја үзәринә чыхырлар. Онлары тә'гиб едәнләр јахынлашаркән мө'чүзә баш верир. гаја јарылыб мағара јараныр вә һәр ики ашиги өз гојнуна алыб јенидән һәмишәлик һамынын үзүнә бағланыр. Бу мө'чүзәнин баш вердији гаја о вахтдан мүгәддәс «Давуд» дағы адланыр...Мүәллифин гејд етдији кими бу гәдим әфсанә XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчан әдәби-мәдәни фикрини чәлб етмиш, вә илк дәфә олараг 1909-чу илдә Ү. Һачыбәјов «Шејх Сән'ан» операсыны јазмышдыр. (Бах: «Ревју ду монд мүсәлман», Парис, 1914, чилд 28).

1926-чы илдә «Мүсәлман аләми» журналында «Д. З. Т» имзасы илә чыхмыш «Азәрбајчанда театр» мәгаләсиндә дә Ү. Һачыбәјовун јарадычылығына әһәмијјәтли јер верилмишдир. Сәнәткарын «Лејли вә Мәчнун» операсындан башлајараг, онун драматуржи вә бәстәкарлыг фәалијјәти мәгаләдә јығчам шәкилдә ишыгландырылмышдыр. Мүәллиф франсыз охучуларына «Шејх Сән'ан». «Әсли вә Кәрәм», «Рүстәм вә Сөһраб», «Әр вә арвад», «О олмасын, бу олсун», «Аршын мал алан» кими опера вә оперетталарын сәһнә талеји һаггында мә'луматла јанашы олараг, һәмин әсәрләрин мүвәффәгијјәт газанмасында Ч. Зејналов, Һ. Сарабски, Ә. Ағдамски, М. Әлијев, Һ. Әрәблински вә башга көркәмли актјорларын мәһарәтли ифачылыг габилијјәтләриндән рәғбәтлә данышылмышдыр.

Мәгаләдә Ү. Һачыбәјовун мусигили комедијаларындакы комик вәзијјәтләрдән, күлүш доғурмаг үчүн ишләдилән бәдии үсул вә васитәләрдән дә бәһс едилмишдир. Мүәллиф көстәрир ки, Ү. Һачыбәјов комедијаларындакы күлүш ичтимаи мә'на дашыјыр. «Азәрбајчанда театр» мәгаләсиндә («Ревју ду монд мүсәлман», 1926, сәһ. 127—145) јазылыр ки, Ү. Һачыбәјовун «Әр вә арвад», «О олмасын, бу олсун», «Аршын мал алан» кими әсәрләриндә гадын һүгугу проблеми өн плана чәкилмишдир. Гызларын танымадыглары, көрүб бәјәнмәдикләри кишиләрә әрә верилмәсинә бәстәкар—драматург ачы-ачы күлмүш-

дүр. Ү. Һачыбәјовун орижинал мусигили комедијалары тачирләрин пулкирлијини, онларын сахта «вәтәнпәрвәрлијини» чәсарәтлә тәнгид атәшинә тутмушдур.

Һәмин мәгаләдә Ү. Һачыбәјов комедијаларынын чоғрафи әразисинә дә нәзәр салынмышдыр. Гејд едилмишдир ки, «Аршын мал алан» Бакыда Азәрбајчан, рус, ермәни вә күрчү дилләриндә тамашаја гојулдугдан сонра бүтүн Гафгазда, Иран вә Түркијәдә, Мисир вә Балкан өлкәләриндә, Инкилтәрә вә Америкада тамашаја гојулду. Әсәрин дүнја шөһрәти газанмасы сәбәбиндән мәгаләдә «Аршын мал алан» әсәринин гыса мәзмуну франсыз охучуларына чатдырылмышдыр. Мүәллиф көстәрмишдир ки, Әскәр вә Күлчөһрә, Султанбәј вә Чаһан хала, Сүлејман вә Асја, Вәли вә Телли образларынын һәр биринин унудулмаз, өзүнәмәхсус фәрди хүсусијјәтләри Ү. Һачыбәјовун парлаг истe'дадынын мәһсулудур.

«Ревју ду монд мүсәлман» журналындакы «Азәрбајчанда театр» мәгаләсиндә Ү. Һачыбәјов маһир бәстәкар вә драматург олдуғу кими, ејни заманда франсыз охучуларына Гәрб вә Шәрг мусиги ән'әнәләрини әлагәләндириб гүввәтләндирән илк бөјүк сәнәткар кими тәгдим олунмушдур. (Бах: «Ревју ду монд мүсәлман» 1926, һәмин мәгалә, сәһ. 138). Мәгаләдә дејилир ки, Ү. Һачыбәјов бәстәкарлыг мәктәби јаратды. Бу мәктәбин ән'әнәләри әсасында јазыб јарадан Зүлфүгар Һачыбәјовун «Ашыг Гәриб», Мүслүм Магомајевин «Шаһ Исмајыл» опeраларынын сәһнә талеји дә чох уғурлу олмушдур. (Јенә орада, сәһ. 139).

Көркәмли сәһнә хадими М. Мәрдановун хатирәләриндә Ү. Һачыбәјовун комедијаларынын харичдә јајылмасы барәдә дә мараглы гејдләрә раст кәлирик: «Үзејир Һачыбәјовун «Аршын мал алан» опереттасы Истамбул шәһәриндә биринчи дәфә 1919-чу илдә март ајынын 8-дә М. Кирманшаһлынын режиссорлуғу илә ојнанды. Тамаша бөјүк мүвәффәгијјәтлә кечди, бизи дәфәләрлә алгышладылар. Роллар белә бөлүнмүшдү: Әскәр—М. Кирманшаһлы, Күлчөһрә-Вера, Чаһан хала-Н. Кавтарадзе, Вәли-Мөһсүн Сән'ани, Сүлејман-Ибраһим Исфаһанлы, Телли-Асја ханым, Асја-Нина ханым, мән исә Султан бәји ојнајырдым.

Тамашамызы мәшһур Түркијә дирижору Мәшәди бәј Дәнизчиләрин симфоник оркестринин мүшајиәти илә апарырды. Билетләримиз бир нечә күн габагдан сатылыб

гуртармышды...

«Аршын мал алан» бөјүк мүвәффәгијјәт газандығы үчүн ону он бир ај әрзиндә 41 дәфә ојнадыг.. (М. Мәрданов. Мәним мүасирләрим. Бакы, 1973, сәһ. 64—65).

1919-чу ил Түркијә гастролу репертуарында Ү. Һачыбәјовун «Аршын мал алан», «О олмасын, бу олсун», «Әсли вә Кәрәм» әсәрләри дахил иди.

Даһа сонра М. Мәрданов бә'зи мараглы фактлар көстәриб јазыр ки, Түркијә гастроллары заманы «...Франсанын «Пате» кинофилм ширкәти бизим «Аршын мал алан» тамашамызы көрүб, ону екранлашдырмаг гәрарына кәлмишдир. Бу мүнасибәтлә «Пате»нин сәдр мүавини јанымыза кәлиб бизи Парисә дә'вәт етди. О тәклиф едирди ки, Парисдә «Аршын мал алан»ы он дәфә ојнајаг, сонра да екранлашдыраг. Онларын бу тәклифинә разы идик. Анчаг ширкәт нүмајәндәсинин тәртиб етдији сценарини мүзакирә етдикдә мән, Кирманшаһлы вә Ә. Јүзбашов көрдүк ки, Пате' кампанијасы «Аршын мал алан»ы тамамилә дәјишиб екзотик бир филм кими екранлашдырмаг истәјир. Буна е'тираз етдик...

Көзәл сәфәр, Парисдә тамашалар вермәк вә онларын мүвәффәгијјәтини тә'мин етмәк кими јағлы вә'дләр Кирманшаһлынын Азәрбајчан сәһнәсинә, хүсусән Үзејир Һачыбәјова олан бөјүк мәһәббәтини азалда билмәди..» (М. Мәрданов. Мәним мүасирләрим. Бакы, 1973, сәһ. 67—68).

225634

Гејд етмәк зәруридир ки, франсыз «Пате» фирмасы һәлә 1912—1913-чү илләрдә Ү. Һачыбәјовун бә'зи опера вә оперетталарындан ајры-ајры аријалары парчалары валлара јазыб сатыша бурахмышды. О заманкы мәтбуат органларында верилән е'ланлардан «Хор Мәшәди Ибад», «Әсли вә Кәрәм», «Тәсниф Мәчнун, Мәчнун...» пластинкаларынын «Пате» гардашлары тәрәфиндән бурахылдығы, Бакыда мағазада сатылдығы билдирилир.

Тифлис Азәрбајчан театрынын 1919-чу ил Түркијәјә гастрол сәфәри һаггында А. Һачыјевин «Тифлис әдәби мүһити», Г. Мәммәдлинин «Азәрбајчан театрынын салнамәси» китабларында хејли мараглы фактлар өз әксини тапмышдыр.

Мәшһур түрк романчысы Рәшад Нури Күнтәкин Ү. Һачыбәјов сәнәтинә јүксәк гијмәт верәрәк јазмышдыр: «Азәрбајчан комедијалары, һәр бир сәнәт әсәри үчүн ва-

M. F. Axundov adına
Azərbaycan Dövlət
KİTABXANASI

чиб олан ән мүһүм бир кејфијјәтә, һәјати керчәклијә, һәм дә букүнкү мүасир һәјати керчәклијә маликди.

Кениш вә бејнәлмиләл ме'јарлара чавао верән һәгиги сәнәт әсәри өз ширәсини доғма торпагдан алыр. Бу бахымдан Азәрбајчан театры кәләчәк јүксәлиши вә инкишафы үчүн пәр чүр әсаслара маликдир».

Рәшад Нури «Азәрбајчан театры» мәгаләсиндә даһа чох «Аршын мал алан»а дүнја шөһрәти газандыран бәшәри мәзијјәтләр үзәриндә дајанмышдыр.

Сәнәтшүнаслыг намизәди Земфира Сәфәрованын диггәтини хүсуси олараг түрк әдиби Рәшад Нуринин Үзејирбәј Һачыбәјовун реализми һаггында мүлаһизәләри чәлб етмиш вә бу мөвзуда мәгалә јазмышдыр. (Бах: «Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 1970, 26 декабр).

Рәшад Нури «Азәрбајчан театры» адлы мәгаләсиндә јазырды: «Ики аја јахын бир замандан бәри шәһәримиздә гонаг олан Азәрбајчан театрыны хүсусилә ики нөгтеји-нәзәрдән әһәмијјәтә лајиг билирик.

Бу кампанија әввәлә гоншулугда јашајан вә сон илләрдә бөјүк бир мә'нәви инкишаф исте'дады көстәрән.. бир милләтин һәјаты һаггында бизә бир фикир верәчәкдир. Бир милләтин мәдәни сәвијјәсини, камалыны, исте'дадыны тә'јин етмәк үчүн ән көзәл өлчү-мәдәни вә бәдии мүәссисәләрин олдуғу бир гајда кими гәбул едилмишдир. Буна көрә дә биз Азәрбајчанын театры һаггында мә'лумат алмаг, орадакы һәјатын дикәр сәһифәләри ичиндә көзәл бир истидлал васитәси әлдә етмиш олачағыг ки, бу театрын икинчи әһәмијјәти дә бундадыр...

«Аршын мал алан» јахуд «Мәшәди Ибад» оперетталарына бахыныз. Мөвзуларда һеч бир фөвгәл'адәлик јохдур, лакин бизим тәнәкә зона вә күфр илә һејван сүрүсү сөвг едәр кими чығыр-бағырла идарә етдијимиз сәһнәләри онлар нә көзәл нәгмәләр, нә шајани-диггәт мүлаһизәләр, нә сәмими ләтифәләрлә долдурмушлар... Азәрбајчан комедијаларында Молјерин әсәрләрини дүшүндүрән садә вә мәтин бир мизаһ вардыр...

Театр гајдалары вә чәрчивәси е'тибарилә мутләг доғулдуғу вә анд олдуғу мүһитин гохусуна малик олмаг, орадакы һәјатла јашамаг игтидарындадыр...Бу е'тибарла Азәрбајчан театры һәр јашајан мөвчуд кими бөјүмәјә вә тәкамүл етмәјә намизәд бир сәнәтдир...».

Биз бир гәдәр сонра Түркијә вә Иран гастроллары заманы Үзејир Һачыбәјов әсәрләринин мүвәффәгијјәти-

ни бир даһа гејд едәчәјик. Лакин һазырда ону хатырлатмаг истәрдик ки, мүасир Түркијәдә Ү. Һачыбәјов әсәрләри чох севилир, тамашаја гојулур, һаггында јазылар дәрч едилир.

Истамбулда чыхан «Сәнәт дәркиси» журналы (1978, №—261) М. Ф. Ахундовун вәфатынын 100 иллији вә Ү. Һачыбәјовун вәфатынын 30 иллији мүнасибәтилә Анкара университетинин театр кафедрасынын мүдири Мәтин Андын мәгаләсини дәрч етмишдир. Көркәмли сәнәтшүнас Мәтин Анд Ү. Һачыбәјову М. Ф. Ахундов ән'әнәләринин давамчысы кими тәгдим едир: «Ахундовун драматуркија саһәсиндәки өнчүлүјүнү опера вә мусиги комедија сәһнәсиндә Ү. Һачыбәјов етмишдир. Она Шәрг операсынын јарадычысы көзү илә баха биләрик. Мүәллиф хүсуси олараг «Лејли вә Мәчнун» операсы үзәриндә дајанмышдыр. О, Ү. Һачыбәјовун әсәрләринин вахтилә Түркијәдә Азәрбајчан театр труппасынын гастрол сәфәриндә мүвәффәгијјәтини хатырлатмышдыр. Мүәллиф М. Ф. Ахундов вә Ү. Һачыбәјов әсәрләринин түрк сәһнәсиндә репертуара дахил едилмәси зәрурәтини сөјләмишдир.

Јахынларда—мәтбуатын вердији хәбәрләрә көрә, «Аршын мал алан» јенидән Анкара Дөвләт Опера вә Балет театры сәһнәсиндә Азәрбајчан инчәсәнәти нүмајәндәләринин јарадычылыг көмәјилә мүвәффәгијјәтлә тамашаја гојулмушдур. («Коммунист», 29 јанвар, 1985).

Ү. Һачыбәјов әсәрләринин Мүсәлман Шәрги өлкәләриндә интенсив вә кениш јајылмасынын вә тарихи-ән'әнәви сәбәбләри вардыр. Даһи бәстәкарын бүтүн Шәрг үчүн доғма көрүнән мусиги әсәрләринин јајылма сәбәбләрини Парисдә милли елми-тәдгигатлар мәркәзинин әмәкдашы, мусигишүнас Жан Клод Шабрије чох дәгиг вә һәссаслыгла әсасландырмышдыр: «Талејин һөкмү илә Шәргдә халг маһнылары әсрләр боју тәк-тәк ханәндәләр тәрәфиндән идарә олунмушдур. Бунун әксинә олараг, Гәрб полифанија, јә'ни мусиги јарадычылығы јолу илә кетмишдир. Һәмин јарадычылыгда мүасир симфоник мусигинин елми әсаслары вә ганунаујғунлуглары өз әксини тапмышдыр. Јалныз XX әсрдә Үзејир Һачыбәјов дүһасы Азәрбајчанда илк дәфә олараг Гәрб илә Шәрг арасындакы бу фәрг'ләри арадан галдырмыш, халг мусигисинин зәнкин ән'әнәләринин әсрләр боју давам едән керилијин мәнкәнәсиндән хилас едәрәк, јарадычылыгла

мәнимсәнилмәсинин башланғычыны гојмушдур. Онун нәһәнк сә'јләри вә сәмәрәли фәалијјәти сајәсиндә халг мусигиси, әввәлләр кәнд—кәнд кәзән ашыгларын ифа етдикләри бу мусиги үмумбәшәри сәрвәтә чеврилмишдир. Бу күн биз, көркәмли бәстәкар Үзејир Һачыбәјовун јубилејинә топлашанларын һамысы она үрәкдән валеһ олдуғумузу дејирик... «(Жан Клод Шабрије. Ү. Һачыбәјовун 100 иллији мүнасибәтилә 4 октјабр 1985-чи илдә Бакыда тәнтәнәли јығынчагда нитгиндән «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 11 октјабр 1985).

Ү. Һачыбәјовун әсәрләри артыг дүнјанын башга гит'әләринә јол тапырды. «Молла Нәсрәддин» журналынын 1917-чи ил 16 феврал тарихли 2-чи нөмрәсиндә «Дәмдәмәки» јазырды: «Американын Нју-Јорк шәһәриндә чыхан бир гәзет хәбәр верир ки, Американын театрларында дә «Аршын мал алан» опереттасыны тезликлә дә ојнамаға башлајыблар.

Бәндә буну әрз едә биләрәм ки, алты ајлыг сәјаһәтимдә мән көрдүм ки, Ашгабаддан тутмуш Дашкәнддә, Оренбургда, Самара, Саритсин, Һәштәрхан, Петровск, Владигафгазда күчә вә базарда «Аршын мал алан»дан савајы өзкә данышыг јохдур...

Әли Вәкилин мәгаләсиндә Судрак Сурабјанын труппасы тәрәфиндән ермәни дилиндә «Аршын мал алан»ын АБШ-да сәһнә тәчәссүмүндән бәһс олунур, хатирәсиндән нүмунә верилир: ...«Нәһајәт, 1923-чү ил јанвар ајынын 15-дә «Акрополис» кәмиси бизи (Истамбулдан—Н. А.) АБШ-ын пајтахты Нју-Јорка чатдырды...

Нју-Јорк шәһәриндә 1.300 јерлик бир театр бинасы кирајә етдик.

Биринчи тамашамыз «Аршын мал алан» олду. Әсәрин мүвәффәгијјәти олдугча бөјүк иди. Комедијада Асја ролуну һәјат јолдашым Манго Сурабјан, Сүлејман ролуну исә мән ојнајырдым. Американлылар, еләчә дә бурада јашајан ермәниләр Загафгазијанын бу өлмәз опереттасыны һәдсиз марагла гаршыладылар...

Америка Бирләшмиш Штатларында вердијимиз тамашаларын мүвәффәгијјәт газанмасында Петроград консерваторијасынын мә'зуну пианочу Кушнарјанын хидмәтләри дә аз олмады. Нју-Јоркда фәрди консертләр верән Кушнарјан «Аршын мал алан» мусигили комедијасында һәм дә дирижорлуг ишини өз өһдәсинә көтүрдү.

Гастрол тамашаларымыз тәкчә Нју-Јоркда дејил,

Американын дикәр бөјүк шәһәрләриндә дә јахшы кечди. «Аршын мал алан» опереттасыны һәм дә Бостан, Вустер, Филаделфија, Чикаго, Детројт, Лос-Анчелос, Сан-Франсиско, Сиракјус, Олбани, Кливленд шәһәрләриндә тамашаја гојдуг» (Бах: «Улдуз», 1971, №—2).

«Аршын мал алан»ын Америкада да екранлашдырылмасы факты мә'лумдур. 1941—1942-чи илдә һәмин филм Тәбриздә вә Иранын башга шәһәрләриндә көстәрилмишдир. Техники чәһәтдән мүәјјән мүвәффәгијјәтә малик олан Америка филми «Шәрг әһвалаты» адландырылмышдыр. Әсас роллары американлар дејил, Америкада јашајан гафгазлы мүһачирләр ифа етмишләр.

Тәбриздә «Вәтән јолунда» гәзети редаксијасынын әмәкдашлары И. Нәзәров, Г. Мәммәдли, Һ. Шаһкәлдијев, Г. Мусајев һәмин филмә тамаша етмишләр, мә'лум олмушдур ки, бу филмдә Азәрбајчан һәјатындан әсәр-аламәт јохдур. Екзотик Шәрг һәјатыны чанландыран бу филм Америка банкиринин һәјәтиндәки бинанын ики отағында-Әскәр вә Султанбәјин отагларында чәрәјан едир. Һәмин американ «филминдә» У. Һачыбәјовун әсәриндә олмајан тәһрифләрә дә јол верилмиш, филмин гурулушу зәиф олдуғундан онун екран һәјаты да узун сүрмәмишдир.

Дедијимиз кими ингилабдан әввәл Үзејир Һачыбәјовун әсәрләри рус ермәни, күрчү, фарс, әрәб, франсыз, алман, инкилис вә башга дилләрә тәрчүмә олунмуш вә тамашаја гојулмушдур. Әсәр 1920-чи илдә Нју-Јоркда, 1925-чи илдә Парисдә сәһнә тәчәссүмүнү тапмышдыр. Һазырда «Аршын мал алан» дүнја халгларынын 50-јә јахын дилиндә сәсләнир.

Хәлгилији вә дәрин бејнәлмиләлчилији нәтичәсиндә XX әсрин әввәлләриндә Ү. Һачыбәјовун бир чох әсәрләри халглар достлуғуну тәчәссүм етдирирди. «Каспи» гәзети јазырды ки, 19 август 1916-чы илдә «Мүсәлман опера артистләри» тәрәфиндән Мајылов гардашлары театрында Үзејир Һачыбәјовун мәшһур «О олмасын, бу олсун» опереттасы тамашаја гојулмушдур. Һәмин тамашанын сонунда мүәллифин «Аршын мал алан» опереттасындан 4-чү шәкил рус вә ермәни артистләринин иштиракы илә сәһнәдә тәчәссүм етдирилмишдир[1].

Ејни тамашада Сарабски, Ағдамски илә јанашы Марозовски, Исконвердјан, Абовјан вә башгалары да

[1] «Каспи», 18, 20 август 1916, №—184, 186.

мүвәффәгијјәтлә чыхыш етмишдиләр.

1916-чы илин 12 сентјабрында Бакыда «Аршын мал алан» опереттасы күрчү дилиндә чап едилмишдир. Әсәри Үзејир Һачыбәјовун өзү тамашаја һазырламышдыр[2].

Ү. Һачыбәјов Иран халгларынын милли азадлыг вә ингилаби-демократик һәјатына бөјүк әһәмијјәт верирди. О, 1945-чи илдә Ҹәнуби Азәрбајҹанда милли азадлыг бајрағыны галдырмыш вәтәнпәрвәрләрә хитабән «Тәбриз мүнәввәрләринә» мәктуб көндәрмиш, онларын тарихи мүбаризәсини јүксәк гијмәтләндирмишдир. (Бах: «Шәфәг» журналы, Тәбриз, 1945(1324), №—4, сәһ. 47—48).

Бөјүк бәстәкарын әсәрләри јазылдығы дөврдән башлајараг Иранын мүхтәлиф шәһәр вә әјаләтләриндә бөјүк шөһрәт газанмышдыр. Мүхтәлиф театр труппалары илә јанашы олараг Үзејир Һачыбәјовун әсәрләри Совет Азәрбајҹаны мәдәнијјәт вә инҹәсәнәт хадимләри тәрәфиндән Ирандакы гастрол сәфәрләриндә дә нүмајиш етдирилмишдир. 1941—1942-ҹи ил мөвсүмүндә М. Ф. Ахундов адына Азәрбајҹан Опера вә Балет Театрынын Иран гастролу заманы репертуарда Ү. Һачыбәјовун «Лејли вә Мәҹнун», «Короғлу» опералары, «Аршын мал алан» опереттасы олмуш вә һәмин әсәрләр Тәбриздә бөјүк руһ јүксәклији илә гаршыланмышдыр. Иранда 1941-ҹи илдә «Короғлу»нун нүмајиш етдирилмәси бөјүк мәдәни һадисәјә чеврилмишди.

Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин гызғын дөврүндә јаранмыш Совет—Иран мәдәни әлагәләр ҹәмијјәти Совет мәдәнијјәтинин Иранда тәблиғи саһәсиндә хејли ишләр көрмүшдүр. 1943-ҹү илдән ҹәмијјәтин «Пәјаме-ноу» адлы органы бурахылырды.

«Пәјаме-ноу»н 1944-ҹү илдә чыхмыш 5-ҹи нөмрәси әсасән Совет Азәрбајҹанынын елм, инҹәсәнәт, сијаси-игтисади һәјаты илә Иран охуҹуларыны таныш едирди. Журналын һәмин нөмрәсиндә «М. Ф. Ахундов», «Үзејир Һачыбәјов», «Сәмәд Вурғун Азәрбајҹан шаиридир», «ССРИ халг артисти Бүлбүл» вә башга мәгаләләр вардыр. Бу материаллар Азәрбајҹан әдәбијјаты вә инҹәсәнәти һаггында Иран охуҹуларынын тәсәввүрүнү хејли кенишләндирирди.

Ү. Һачыбәјов 1905-ҹи ил ингилабынын тә'сирилә јазычылыг, журналистлик вә бәстәкарлыг фәалијјәтинә

[2] Грузинский спектакль. Там же, 14 сентјабр, 1916, № 205.

башладығы кими Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы онун јарадыҹылығынын бејнәлхалг тә'сирини күчләндирди.

Мәһз бу бөјүк ингилаб—сосиалист ингилабы, Үзејир Һачыбәјовун бәдии вә нәзәри јарадыҹылығынын јени, ҹошғун мәрһәләсинә јол ачды...Онун әсәрләри јени-јени өлкәләрдә өзүнә һөрмәт вә мәһәббәт һисси јаратды.

Ү. Һачыбәјовун әсәрләринин Ирандакы мүвәффәгијјәтләри барәдә Азәрбајҹан вә Иран мүәллифләри мараглы фикирләр сөјләмишләр.

Һ. Сарабски јазырды: «1917—18-ҹи илләрдә Бакыда актјорлар бир јерә јығылыб, өзләри үчүн артистләр иттифагы дүзәлтдиләр вә бир нечә көзәл драм ојнадылар. О, заман мән бир нечә јолдашым илә Ирана кетдим. Јолдашларым бунлар идиләр: Мирзәаға Әлијев, Һүсејнаға Һачыбабәјов, Нурмәммәд Мәммәдов, Мустафа Мәрданов Танаилиди, Ханым Јашманова, Асја ханым вә тар чалан Вартан.

Әнзәлидә чох әзијјәтдән сонра «Аршын мал алан» опереттасыны ојнадыг, орадан Рәштә кетдик. Рәштдә бир «фүгәра оҹағы» варды. Онлар бизи чағырдылар, биринҹи дәфә орада «О олмасын, бу олсун» опереттасыны онларын нәфинә ојнадыг...«(Һ. Сарабски, Бир актјорун хатирәләри. Бакы, 1930, сәһ. 65—66).

Көрүндүјү кими Ү. Һачыбәјовун опера вә оперетталарынын сәһнә талејиндә фөвгәл'адә ролу олмуш бөјүк актјор Һүсејнгулу Сарабски өјни заманда бу әсәрләрин харичдә јајылмасында да әвәзсиз хидмәт көстәрмишдир.

Теһранда јашајан мүтәхәсисләр дә Ү. Һачыбәјов әсәрләринин Ирандакы мүвәффәгијјәтиндән бәһс ачмышлар. Тәдгигатчы Рәшид Јасәми јазыр:

«Биринҹи дүнја мүһарибәсинин ахырларында вә Русија ингилабындан сонра бир дәстә рус вә Гафгаз артисти Ирана кәлди. Онлар русча вә азәрбајҹанча данышдыгларына көрә тамашачылары ҹәлб етмәмәли идиләр. Лакин театр ишиндә тәҹрүбәли олдугларындан вә бу сәнәтин инҹәликләрини билдикләринә көрә, һабелә көзәл ојунчулар вә хош сәсә малик олдугларына көрә ишләр чох ирәли кетди. Хүсусилә Гафгазын јени «Аршын мал алан», «Мәшәди Ибад», «Әсли вә Кәрәм» опереттаһарыны әввәлчә азәрбајҹанча ојнадылар, сонра јаваш-јаваш онлары фарсҹаја тәрҹүмә едиб фарсча билән азәрбајҹанлыларын иштиракы илә ојнадылар, ишләри чох хоша

кәләи тәрздә ирәли кетди...».

Рәшид Јасәми давам едәрәк јазыр: «Бу сәнәтин хадимләриндән бири дә Пәри ханым Ағабабова иди. О, Русијада консерваторијада вокал курсуну битирмишди. 1917-чи илдә Ирана кәлди вә бурада театр ишини чанландырыб «Әсли вә Кәрәм» операсыны мүвәффәгијјәтлә ојнады». (Рәшид Јасәми. «Әдәбијјати-мүасири», Теһран 1316(1937), сәһ. 128—129).

Азәрбајчанын әдәбијјат, театр вә инчәсәнәт музејләриндә Ү. Һачыбәјовун опера вә оперетталарынын харичдә тамашаја гојулмасы һагда бир сыра театр афишалары мүһафизә олунмушдур. Гочаман тәдгигатчы Г. Мәммәдли Ү. Һачыбәјов салнамәсиндә белә афишалардан бир нечә нүмунә вермәклә тамашынын јери, вахты, ролларын ифачылары һагда охучуларын тәсәввүрүнү даһа да зәнкинләшдирмишдир. 3 август 1914-чү ил тарихли афишада көстәрилир ки, Тәбриздә рус клубунда, Тифлисдән кәлмиш мүсәлман актјорларын јерли һәвәскарларын иштиракы илә Ү. Һачыбәјовун «О олмасын, бу олсун» опереттасыны ојнајачаглар...

Һәгигәтдә дә Ү. Һачыбәјовун ајры-ајры опера вә оперетталары ингилабдан әввәл даһа чох Тифлис Азәрбајчан театрынын Иран вә Түркијә гастрол сәфәрләри заманы тамашаја гојулмушдур. Театрын 1914-чү илдә Мустафа Мәрдановун тәшәббүсү илә Тәбриз гастролу заманы Ү. Һачыбәјовун «Аршын мал алан», З. Һачыбәјовун «50 јашында чаван» оперетталары театрын репертуарына дахил олмушдур. Сонракы дөврүн афишаларында театр тарихи үчүн марағлы фактлар гејдә алынмышдыр.

20-чи илләрдән башлајараг Ү. Һачыбәјовун әсәрләри Иранда ичтимаи фикрә гүввәтли тә'сир етмәјә башлады. Бу һагда Совет Азәрбајчаны вә Иран мәтбуатында гејдләрә раст кәлирик.

«Гадынлар һәрәкаты» адлы мәгаләдә охујуруг: «Бу ахыр вахтларда Иранын бүтүн шәһәрләриндә гадынлар һәрәкаты артмаға башламышдыр. Онун артырағы Теһранда вә Рәштдә чиддиләшмишдир. Мәсәлән, Рәштдә «һеј'әти актјоран» тәшкил олунмуш, һөкумәт вә шәһәр газысындан гадынлар үчүн театр вә синәмалар тамашасы верилмәсинә ичазә алынмышдыр. Инди һәр ики һәфтәдә бир дәфә һәвәскар гадынлар тәрәфиндән «Мәшәди Ибад», «Аршын мал алан» вә башга пјеса вә опералар

мөвге тамашаја гојулмагдадыр». (Бах: «Коммунист» гәзети, 1922, 15 сентјабр, № 204).

Һәмин илдә Теһран мәтбуаты јазырды ки, «Гранд Һотел» салонунда Күлсабаһ ханымын иштиракы илә «Аршын мал алан» опереттасы фарс дилиндә ојнаначагдыр. («Ситареји-Иран», 1922, 6 апрел №—147). Гәзетин һәмин илдә чыхмыш 9 апрел тарихли 149-чу нөмрәсиндә хәбәр верилирди ки, Теһранда «Гранд Һотел» салонунда «Ситареји-Иран» гәзети хејринә Ағабабованын иштиракы илә јерли артистләр тәрәфиндән «Әсли вә Кәрәм» операсы ојнаначагдыр...

Ү. Һачыбәјовун әсәрләринин Иранда тамашасында азәрбајчанлыларла јанашы олараг фарслар, руслар, ермәниләр вә башга халгларын нүмајәндәләри дә иштирак етмишләр ки, бу фактын өзү чох ибрәтлидир. Афишаларын бириндә охујуруг: «Тәбриз, 14 апрел 1923. Арамјан театрында Азәрбајчанда, Совет Иттифагы консуллуғунун һимајәси алтында олан рус вә Иран мәктәбинин хејринә түркчә мәшһур «Мәшәди Ибад» опереттасы ојнаначагдыр. Тәбриз артистләри иштирак едирләр. Режиссор-Тасчијан».

20—30-чу илләрдә арабир Азәрбајчан актјорлары Ирана кедәрәк Ү. Һачыбәјовун әсәрләрини тамашаја гојмаға мүвәффәг олурдулар. «Шәфәге сорх» гәзети јазырды: «Теһранда «Барбод» чәмијјәти тәрәфиндән пәнчшәнбә күнү азәрин 13-дә күнортадан сонра саат једди јарымда «Гранд Һотел» залында Аға Мир Сејфәддин Кирманшаһлынын режиссорлуғу илә «Лејли вә Мәчнун» ојнаначагдыр. (Бах: «Шәфәге-сорх», Теһран, 1930, 23 нојабр №—1647).

Мәшһур Иран алими вә јазычысы Сәид Нәфисинин Үзејир Һачыбәјов јарадычылығына вә үмумән Азәрбајчан мусигисинә вердији јүксәк гијмәт диггәтәлајигдир: Фирдовси «Шаһнамә»синин мин иллијинин ССРИ-дә тәнтәнәли јубилеј тәдбирләриндә иштирак етмәк үчүн Сәид Нәфиси 1934-чү илдә Бакыја вә Москваја сәфәр етмишди. О, Азәрбајчан инчәсәнәти илә танышлыгдан сонра «Коммунист» гәзетинин мүхбири илә мусаһибәсиндә демишдир: Гејд етмәлијәм ки, јубилејә һәср едилмиш мусигинин мисли ола билмәз.

Биз иранлылара әһәмијјәти олан вә Ирана гајытдыгда гејд едәчәјим бир мәсәлә варса, о да Азәрбајчан халгынын мусигидә олан бөјүк исте'дадыдыр. Бакыја

кәлмәмишдән әввәл Азәрбајчан композитору Үзејир Һачыбәјлинин адыны ешитмишдим вә онун јарадычылығындан «Әсли вә Кәрәм», «Аршын мал алан», «Мәшәди Ибад» вә гејриләри фарс дилинә тәрҹүмә едилмиш вә Иранда ојнанмышдыр. Онун мусиги парчалары Иран ҝәнҹләринин дилиндә әзбәр олмушдур. Бакыја ҝәлдикдән сонра буну бир даһа тәсдиг етдим вә ҝөрдүм ки, бурада мусигијә верилән гијмәт шүбһәсиз истe'дад јарада биләр вә јарадыр. Ҹүр'әтлә дејә биләрәм ки, Азәрбајчан мусиги ҹәһәти е'тибарилә Шәргин Италијасыдыр Үзејир Һачыбәјлинин Фирдовсијә итһаф едилмиш хүсуси нотлары, мусигиси шајани-диггәтдир...» (Бах: «Коммунист» гәзети, 1924, октјабр №—231).

Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин башланмасындан аз сонра Гызыл Орду һиссәләри Иранда Советләр Иттифагынын Ҹәнуб сәрһәдләринин тәһлүкәсизлијини тә'мин едирди. Һәмин дөврдә совет әдәбијјат вә инҹәсәнәт хадимләри тез-тез Ирана кедәрәк орду һиссәләри вә јерли әһали үчүн әдәби кечәләр, мүсамирәләр, театр тамашалары тәшкил едирдиләр. Бу тәдбирләр истәр јерли мәтбуатда, истәрсә дә Гызыл Орду һиссәләринин бурахдығы «Вәтән јолунда» кими гәзетләрдә ишыгландырылырды. «Вәтән јолунда» гәзети 1941-ҹи илдә II октјабр тарихли нөмрәсиндә хәбәр верирди ки, «...Бир нечә күн бундан габаг Бакыдан кәлмиш М. Ф. Ахундов адына Ленин орденли Азәрбајчан Дөвләт Опера вә Балет Театрынын Тәбриздә гастролу башланмышдыр. Биринчи олараг артистләрин иштиракы илә консерт верилмишдир. Октјабрын 12-дә «Короғлу» операсынын илк тамашасы башланыр».

«Вәтән јолунда» гәзетинин нөвбәти 13 октјабр 1941-ҹи ил тарихли нөмрәсинин 3-ҹү сәһифәси «Короғлу» операсына һәср едилмишдир. Һәмин сәһифәјә «Азәрбајчан операсынын шаһ әсәри» үмуми башлығы верилмишдир. «Короғлу» операсына аид олан һәмин сәһифәдән операнын мәзијјәтләрини ишыгландырмаг үчүн И. Һидајәтзадәнин, Бүлбүлүн, Нијазинин, О. Сарывәллинин, Гәмәр Алмасзадәнин мәгаләләрини чап етмишдир.

«Тәбризли» имзасы илә јазан бир мүәллиф «Вәтән јолунда» гәзетиндә «Сизә бөјүк тәшәккүр» адлы мүфәссәл мәгалә чап етдирмишди. Һәмин мәгаләдә «Шири-Хуршид» театрында «Короғлу», «Әсли вә Кәрәм», «Лејли вә Мәҹнун», «Аршын мал алан» әсәрләрини мүвәффәгијјәтлә сәһнәдә ҹанландырмыш, Азәрбајчан сәһнә усталарына әһали адындан миннәтдарлыг һисси ифадә олунмушдур. (Бах: «Вәтән јолунда», 1941, 24 октјабр).

Һәмин гәзетдә «Бир нечә Тәбризли» имзасы илә «Сәмими тәшәккүр» сәрлөвһәли бир мәгаләдә дә М. Ф. Ахундов адына Опера вә Балет Театрынын Тәбриздәки мүвәффәгијјәтли чыхышлары гијмәтләндирилмишдир: «Опера театрынын сәһнәсиндә Шимали азәрбајчанлыларын чох бөјүк наилијјәтләр әлдә етдикләрини тамашачылара ҝөзәлчә сүбут етди. Буна ҝөрәдир ки, тамаша гуртардыгдан сонра тәбризлиләрин чохусунун ағзындан бу сөзләр ешидилирди: «Каш бизим дә өз ана дилимиз, белә мәдәнијјәтимиз вә инҹәсәнәтимиз олајды!» (Бах: «Вәтән јолунда», 1941, 4 нојабр №—12). Гәзетин 3 күн сонра 7 нојабрда чыхмыш нөмрәсинин 4-ҹү сәһифәсиндә дә Опера вә Балет Театрынын Тәбриз гастроллары ишыгландырылмышдыр. Гәзет Ү. Һачыбәјовун, Әфрасијаб Бәдәлбәјлинин, Гәмәр Алмасзадәнин, Бүлбүл Мәммәдовун, Ағабаба Бүнјадзадәнин, Гурбан Пиримовун, Һәгигәт Рзајеванын, Шөвкәт Мәммәдованын фотоларыны вә гастрол тамашалары һаггында О. Сарывәллинин мәгаләсини вермишдир.

«Вәтән јолунда» гәзетинин 1941-ҹи ил 3 декабр тарихли нөмрәсиндә М. Ф. Ахундов адына Опера вә Балет Театрынын Тәбриздән кетмәси мүнасибәтилә тәртиб олунмуш сәһифәләрдә «Короғлу», «Аршын мал алан», «Лејли вә Мәҹнун» тамашаларынын мүвәффәгијјәти хүсуси олараг гејд олунурду. Бу мүнасибәтлә Тәбриздә чыхан «Шаһин» гәзетинин редактору Ағазадәнин, һәким- ҹәррәһ Шәфи Әмининин, «Фирдовси» мәктәбинин мүдири Т. Пурун вә башгаларынын тәшәккүр мәктублары верилмиш, онлар театрла видалашмаларына өз тәәссүфләрини билдирмишдиләр.

Фактлар ҝөстәрир ки, Ү. Һачыбәјовун опера вә оперетталарынын Иранда сәһнә тәҹәссүмү гыса фасиләләрлә 1914-ҹү илдән 70-ҹи илләрин сонуна гәдәр давам етмишдир.

17 август 1945-ҹи илдә Тәбриздән алынмыш бир хәбәрдә дејилир ки, «Тәбриз театр һеј'әти «Аршын мал алан», «Мәшәди Ибад», «Әсли вә Кәрәм» әсәрләрини мүвәффәгијјәтлә тамашаја гојмушлар» (Бах: «Коммунист», 1945, 21 август, №—167).

Ә. Садығын «Тәбриз театры» китабында башга факт-

ларла јанашы Ү. Һачыбәјов әсәрләринин, көркәмли Азәрбајчан актјорларынын Чәнуби Азәрбајчан театрынын инкишафына нә гәдәр бөјүк вә мүсбәт тә'сир көстәрмәсинә даир чохлу фактлар кәтирилмишдир.

Тәбризли сәһнә хадимләриндән Чавад Шәфизадә «Бөјүк бәстәкара миннәтдарам» адлы мәгаләсиндә јазыр: «Мән 20 илдән бәри сәһнәдә олдуғум мүддәтдә һәмишә мусиги устады Үзејир Һачыбәјовун опера вә мусигили комедијалары илә јахындан әлагәдар олдуғум үчүн өзүмү хошбәхт һесаб едирәм. Мән бу мүддәтдә онун «Мәшәди Ибад», «Аршын мал алан» мусигили комедијаларында, «Лејли вә Мәчнун», «Шаһ Аббас вә Хуршид-бану» операларында дәфәләрлә ојнамышам. Бу тамашаларда ојнадығым роллар һәмишә мәни руһландырмыш вә мәнә илһам вермишдир...«(Бах: «Азәрбајчан» гәзети, 1945, 28 шәһривәр № 7).

Јенидән 50—60-чы илләрдә Ү. Һачыбәјовун «Аршын мал алан» комедијасы Иранын мүхтәлиф шәһәрләриндә бөјүк диггәтлә динләнилмишдир. Мәшһәд телевизијасы бир нечә дәфә 120 дәгигә мүддәтиндә «Аршын мал алан» тамашасыны нүмајиш етдирмишдир. Әсәрин гурулушчу режиссору, ејни заманда Әскәр ролунун ифачысы олан мәшһур Мәшһәд артисти Әһмәд Һүмајун бу театр вә телевизија тамашасы һаггында јазыр: «Биз Үзејир Һачыбәјовун мәшһур комедијасыны тәсадүфи олараг сечмәмишик. Мәшһәд тамашачылары надир һалларда театра кедирләр. «Аршын мал алан»ы телевизија илә көстәрмәклә биз театрла өз тамашачыларымызы јахынлашдырмаг истәмишик. Мәгсәд будур ки, театр тамашачыдан далда галмајыб ирәлидә кетсин. Мәһз буна көрә дә даһа һәјати олан бир комедијаны—«Аршын мал алан» опереттасыны тамашаја гојдуг».

Ү. Һачыбәјовун анадан олмасынын 60 иллији илә әлагәдар олараг, еләчә дә «Аршын мал.алан» филминин Иранда нүмајиш етдирилмәси илә бағлы бир сыра мәгалә вә тәбрикләр харичи мәтбуатда дәрч олунмушдур. Хүсусилә М. Ф. Ахундов адына Опера вә Балет Театрынын 1941-чи ил Тәбриз гастроллары барәдә хош хатирәләр 1945-чи илдә дә мәтбуатда чыхмышдыр. «...Елә бир заманда (1941-чи ил нәзәрдә тутулур—Н. А.) Гафгазын адлы-санлы артистләри Азәрбајчана кәлиб, Азәрбајчан дилиндә «Короғлу», «Мәшәди Ибад», «Аршын мал алан» кими азәрбајчанлыларын үрәкдән севдикләри тамашалары вердиләр. Бу тамашалар азәрбајчанлыларын мајеји-ифтихары иди...» Һәмин гејдләри тәбризли Әһмәд Ризван јазмышдыр.

Тәбриздә чыхан «Шәфәг» журналынын (1945, № 2) сәһифәләриндә јерли зијалылардан Әбдүлһәсән хан Игбал Азәрин, доктор Мәничә ханым Гачарын, Бәтул ханым Кәнчејинин, шаир Миланинин Ү. Һачыбәјова 60 иллији илә әлагәдар тәбрик телеграмлары, рәссам Мир Мүсәввәрин јубилеј мүнасибәтилә чәкдији Үзејир Һачыбәјовун рәсми дәрч едилмишдир. Һәмин нөмрәдә ејни заманда Тәбриздә Ү. Һачыбәјова һәср олунмуш јубилеј тәдбирләри һаггында хәбәрләр дә вардыр.

«Шәфәг» журналынын 1945-чи ил 4-чү нөмрәсиндә Ү. Һачыбәјовун она 60 иллији мүнасибәтилә тәбрик көндәрмиш бир груп Чәнуби Азәрбајчан вә Иран зијалыларына миннәтдарлыг һиссләри ифадә едән тәшәккүр чавабы ашағыдакы башлыгла дәрч едилмишдир: «Шуралар Иттифагы халг артисти, профессор Үзејир Һачыбәјовун Тәбриз мүнәввәрләриндән: Никчу М. Ә. Сәфвәт, Сәдәгјани Әләкбәров, Һачы Мәһәммәд Нахчывани, устад Мир Мүсәввәр, Мәничә ханым Гачар, Гуламрза Илһами, Һүсејн Һәрири, Әсгәр Дибанјан, Рәсул Әтаи, Әбүлһәсән хан Игбал Азәр, Мүһәндис Гәһрәмани, Сәлими, Мүәззезадә, Абдулла Фәривәр, Бәтул ханым Кәнчеји, Шаир Милани, Лејла Мөһсүнзадә, Шәфизадә, Тағы Бејтулла вә Һүсејн Шәрифовун тәбрикләринә тәшәккүр чавабы...».

Журналын һәмән нөмрәсиндә јеничә екрана бурахылыб, Иранда да нүмајиш етдирилмиш «Аршын мал алан» филми һаггында бир нечә тәәссүрат мәгаләләри чап олунмушдур. О чүмләдән, Амузкар Абидинин «Һәјата рәһбәрлик едән филм», М. Ә. Сәфвәтин «Ешг филми», Мүһәндис Гәһрәманинин «Синема аләми достларына гијмәтли һәдијјә», Рәсул Әтаинин «Көзәл филм», Миланинин «Сәнаје-нәфисинин көзәл әсәри» мәгаләләрин «Шәфәг» журналында чыхмыш, филмин мәзмуну, актјор ифасы, мусигисинин чазибәдарлығы барәдә хејирхаһ, үрәк долусу тә'риф сөзләри сөјләнилмишдир.

«Аршын мал алан» филми барәдә јухарыдакы мәгаләләрин бир гисми дә «Вәтән јолунда» гәзетиндә чыхмышдыр. (Бах: «Вәтән јолунда», Тәбриз, 1945, 21 декабр № 148).

40-чы илләрин Иран мәтбуатында диггәтәлајиг олан

бир сыра бу типли хатирә, фикир вә мүлаһизәләр дә өзүнә јол тапмышдыр.

Америкада чыхан «Букүнкү Совет Русијасы» мәчмуәсинин мүдири, ханым Ч. Смит Бакы шәһәрини кәзиб Ирана кетмиш вә өз тәәссүратында ејни заманда јазмышдыр: «...Мән театрларда бир чох тамашалара бахмышам. Лакин «Короғлу» кими һеч бир тамаша мәнә бу гәдәр зөвг вермәмишдир. Үзејирбәј Һачыбәјовун бу парлаг операсында һәр шеј, һәм мусиги, һәм операнын гурулушу, һәм артистләрин өз ролларыны ојнамасы, һәм дә дирижорун мәһарәти чох көзәлдир...» «Аршын мал алан» филми дә чох хошума кәлди..» (Бах: «Вәтән јолунда», Тәбриз, 1945, 7 декабр №—142).

Көрүндүјү кими фактларын зәнкинлији Үзејир Һачыбәјов јарадычылығынын Иранла әлагәси һаггында чох кениш имкан верир. Вахтилә Чәнуби Азәрбајчанын театр һәјатына Ү. Һачыбәјов әсәрләринин күчлү мүсбәт тә'сири барәдә тәбризли Сәмәд Саһиби јазмышдыр: «Чәнуби Азәрбајчанын көркәмли актјорларындан Ағабаба Тәмчиди һәлә кичик јашларындан театра һәвәс көстәрмишдир. О, вахтилә Нир кәндиндә кәндли чаванлары башына топлајыб Ү. Һачыбәјовун «Аршын мал алан» мусигили комедијасыны тамашаја һазырламышдыр. Нирдә актјор дәстәсинин јаранмасы вә ана дилиндә тамаша верилмәси мүртәче үнсүрләрин һиддәтинә сәбәб олуб, о тә'гибдән гачараг Теһрана кетмишдир:..» (Бах: «Вәтән јолунда», 1945, 22 нојабр, №—136).

Бүтүн јухарыдакы фактлар Үзејир Һачыбәјовун ејни заманда Иран мәдәни һәјатына гүввәтли тә'сирини көстәрир. Ү. Һачыбәјовун Иран тәдгигатчысы Раһим Рәиснија «Короғлу» операсына тамаша етдикдән сонра јазмышдыр: «Һәјат нә гәдәр инкишаф етсә дә бу мисилсиз әсәр өз гијмәтини сахлајачагдыр». (Раһим Рәиснија. Ү. Һачыбәјов вә ики ингилаб. Теһран, 1978).

Р. Рәиснија бир нөв Ү. Һачыбәјовун Иран мәдәнијјәти илә әлагәси мәсәләләринин башлыча фактларыны гејдә алыб гијмәтләндирмәјә сә'ј көстәрмишдир.

Ү. Һачыбәјов јарадычылығынын ичтимаи мә'насы һаггында дәјәрли тәдгигат апармыш профессор Ч. Гулијев «Бөјүк һуманист» китабында Раһим Рәиснијанын 1978-чи илдә Теһранда чап олунмуш « Ү.Һачыбәјов вә ики ингилаб» китабыны тәһлил едәрәк јазыр:

«Мүәллиф (Р. Рәиснија—Н. А.) Ү. Һачыбәјовун

Шәрг мусигиси илә Гәрб мусигиси арасында илк көрпү јарадан вә бу јолла да Азәрбајчан мусигисини дүнја миглјасына чыхаран мүгтәдир сәнәткар кими өз охучуларына тәгдим едир, тарихән гыса заманда Азәрбајчан мусигисинин бөјүк наилијјәтләр газанмасындан сөһбәт ачыр. О, бу мүнасибәтлә мәшһур Иран әдәбијјатшүнасы Мәликшүәраји Баһарын Азәрбајчан мусигиси, хүсусән «Короғлу» һаггында дедији фикри јада салыр:..

Чәнуби Азәрбајчан зәһмәткешләринин Үзејир Һачыбәјовун өлмәз ирсини өз мә'нәви сәрвәти кими гәбул етмәси тәбии вә ганунауіғундур. 50-чи илләрдә Чәнуби Азәрбајчанда узун мүддәт диалектоложи тәдгигат апармыш франсыз физиологу В. Монтејл «Асија журналы»нда чап етдирдији кениш һәчмли елми әсәриндә Тәбриздә, Рәштдә, Әрдәбилдә, Зәнчанда вә башга шәһәрләрдә Үзејир Һачыбәјовун нә гәдәр чох севилмәсинә даир фактлар кәтирир. Онун халгдан шифаһи ешитдији бир чох маһны вә аријалары (бөјүк бәстәкарын «Аршын мал алан», «О олмасын, бу олсун» оперетталарындан) франсыз алими өз әсәриндә нүмунә кими франсызчаја тәрчүмә етмишдир.

Бу да бир һәгигәтдир ки, Ү. Һачыбәјовун өзү Азәрбајчан опера вә оперетталарынын Иранда јајылмасына бөјүк әһәмијјәт верирди. О, билаваситә 1918-чи илин ијун-сентјабр ајларында, јә'ни Азәрбајчанда кәркин сијаси вәзијјәт дөврүндә Азәрбајчан опера артистләринин Иранын Әнзәли вә Рәшт шәһәрләриндәки гастрол сәфәринә рәһбәрлик етмишдир. Һәмин гастрол сәфәрини көркәмли актјорумуз Мирзәағә Әлијев хатырлајараг јазмышдыр: «1918-чи илдә Һачыбәјов гардашларынын дәстәсиндә ишләјирдим. Үзејир вә Зүлфүгар Һачыбәјовлар башда олмагла Рәшт вә Әнзәли шәһәрләриндә тамашаларымызы көстәрмәк үчүн Ирана кетдик. О заман Рәшт, Әнзәли вә Лаһичан шәһәрләри, бир сөзлә бүтүн Килан мүчаһидләри илә инкилис империализми вә Иран феодализми арасында бөјүк вурушмалар кедирди. Бәли, бурада ишләримиз јахшы кетмәди. Инкилисләр һәр күн Рәшт шәһәринә тәјјарә илә бомба төкдүкләри заман «Хуршид» театры јанмышды. Дөрд ај ишсиз галыб, 1919-чу илдә (1918-чи ил октјабрын сон күнләри олмалыдыр—Н. А.) Бакыја гајытдыг».

Јери кәлмишкән хатырладаг ки, Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын тә'сирилә Киланда баш верән мил-

ли азадлыг һәрәкаты дөврүндә Ү. Һачыбәјовун әсәрләри ингилаб мүчаһидләринин мән'әви гүввәсинә, халгын әһвали-руһијјәсинә мүсбәт тә'сир көстәрән васитәјә чеврилмишдир.

«Чәнкәл» гәзети Иранда-Киланда Кучикхан дәстәси тәрәфиндән мешәдә нәшр едилирди. Гәзет 1917-чи ил 28 сентјабр тарихли 8-чи нөмрәсиндә /10 зиһәччә 1333/ јазырды:

Гәзет инкилисләрин Алманија илә дәниз мүһарибәсиндә ачиз олдугларыны вә бунун гисасыны зәиф дөвләтләрдән алачагларыны билдирән мә'луматын башлығыны «һала ки «нә шод ширә бодеһ» јә'ни «О олмасын, бу олсун» гојмушдур. (Факт Г. Мәммәдлинин «Ү. Һачыбәјов» салнамәсиндән алынмышдыр).

«Мүасир Иран» китабында исә мәсәлә даһа әтрафлы ишыгландырылмышдыр: «1917—1918-чи илләрдә Киланда «Чәмијјәти-әдәби фәрһәнк» адлы әдәби чәмијјәтин јанында бир театр дәстәси әмәлә кәлди. Дәстәнин режиссору вә баш ролларын ојнајан актјору Ағадајы Нәмајиши иди. Репертуар Молјерин әсәрләри илә јанашы «Аршын мал алан» вә дикәрләриндән ибарәт иди.

Иранда мусигили театр мүвәффәгијјәт газанырды. Театр сәнәтинин бу жанры Азәрбајчан мусигили комедијасынын тә'сири алтында инкишаф едир вә Азәрбајчан пјесләри Иран репертуарында узун мүддәт әсас јери тутурду. Хүсусилә бәстәкар Үзејир Һачыбәјовун «Аршын мал алан» вә «Мәшәди Ибад» адлы комедијалары даһа чох севилирди...» (Современныј Иран. Изд-во АН СССР, Москва, 1959, сәһ. 460—461).

Азәрбајчан халгынын мусиги мәдәнијјәти һаггында истәр Аврoпа, истәрсә дә Шәрг өлкәләри мәтбуатында јазылара тәсадүф олунур. Һәмин јазыларда мусиги мәдәнијјәтимизин кечмиши вә һазыркы вәзијјәти барәдә мараглы мүлаһизәләр ирәли сүрүлүр. Ејни заманда бөјүк исте'дад саһиби олан Ү. Һачыбәјовун «Короғлу», «Лејли вә Мәчнун», «Аршын мал алан» кими әсәрләри мүтәхәссисләрин сон дәрәчә јүксәк гијмәтинә лајиг көрүлмүш, мухтәлиф өлкәләрин тамашачы аудиторијаларынын сонсуз һәјәчанына, алгышларына сәбәб олмушдур. Ү. Һачыбәјов кими, пешәкар мусиги сәнәтинин банисинин бир чох јетирмәләри дә һазырда дүнја мусиги даирәләриндә мүвәффәгијјәт газаныр. Белә маһир бәстәкарларымыз сырасында Гара Гарајевин, Фикрәт Әмировун, Ариф Мәликовун адларыны фәхрлә чәкмәк олар.

Үзејир Һачыбәјовун анадан олмасынын 75 иллијн мүнасибәтилә Иран мәтбуатында Соханрани Ијрәч Голеорхи тәрәфиндән јазылмыш «Һачыбәјов Үзејир Әбдүлһүсејн оғлу» сәрлөвһәли фарс дилиндә мүфәссәл бир мәгалә дәрч олунмушдур. (Бах: «Пәјаме-новин», 1960 (1339), №—1, сәһ. 71—79). Бу мәгаләдә дә јухарыда дејилдији кими бөјүк бәстәкарын новаторлуғундан, Азәрбајчанда вә бүтүн мүсәлман Шәргиндә професионал мусиги сәнәтини, милли операны јаратмасындан сөһбәт ачылмышдыр.

Мүһарибәдән сонракы дөврдә Ү. Һачыбејов әсәрләринин Әрәб өлкәләриндә дә кениш мигјасда јајылмасы факты мә'лумдур. Хатирәләрдә дејилдији кими һәлә мүһарибә илләриндә Мисирдә әсирликдән гачмыш азәрбајчанлыларын тәшәббүсү вә јерли һәвәскарларын иштиракы илә Ү. Һачыбәјовун «О олмасын, бу олсун» оперетасы тамашаја гојулмушдур.

Ү. Һачыбәјовун 100 иллији мүнасибәтилә Бакыда кечирилән тәнтәнәләрдә иштирак етмиш мәракешли шаир доктор Фениш демишдир: «....Бу әламәтдар јубилеји нәинки тәкчә Советләр өлкәсиндә, һәм дә онун һүдудларындан узагларда тәнтәнәли шәраитдә гејд едирләр. Мән Үзејир Һачыбәјовун көзәл јарадычылығына даир бир сыра мәгаләләр јазыб өлкәмиздә дәрч етдирмишәм. Һачыбәјов доғма торпағын, доғма мәдәнијјәтин ширәси илә ушаглыг илләриндән бәһрәләнмишдир. Буна көрә дә тәсадүфи дејилдир ки, о өз јарадычылығында халг мусигисиндән, муғамлардан фәал истифадә етмишдир. Онун симфоник әсәрләриндә тәчәссүмүнү тапмыш бу мусиги вә муғамлар Советләр өлкәсиндә, бүтүн дүнјанын мусиги ичтимаијјәти арасында шөһрәт тапмышдыр...» («Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 11 октјабр, 1985).

Ү. Һачыбәјов әсәрләринин харичдә шөһрәт тапмасына тәкан верән амилләрдән бири һеч шүбһәсиз онун әсәрләринин екранлашдырылмасыдыр. Бу саһәдә «Аршын мал алан» кинофилминин бир чох өлкәләрдә нүмајиш етдирилмәси әвәзсиз рол ојнамышдыр.

Мә'лумдур ки, «Аршын мал алан»ын екранлашдырылмасы мараглы бир инкишаф јолу кечмиш вә әсәрин бејнәлхалг мигјасда күтләвиләшмәсинә мүсбәт тә'сир көстәрмишдир. Бу нәчиб ишә 1916-чы илдә Белјаков,

1917-чи илдә Светлов тәшәббүс көстәрмишләр. Белә бир тәшәббүсү мәшһур ермәни сәһнә хадими В. Папазјан, кинооператор Лакканын васитәсилә 1919-чу илдә Јалтада Ү. Һачыбәјовун «Аршын мал алан»ын екранлашдырылмасы үчүн етмишләр...Лакин «Аршын мал алан» филми әсил екран тәчәссүмүнү 1945-чи илдә Р. Тәһмасиб вә Лешшенконун сә'ји илә тапмыш, Ү. Һачыбәјов вә бир сыра актјорларын хидмәти ССРИ Дөвләт мүкафатына лајиг көрүлмүшдүр. 1956-чы илдә С. Рәһманын ссенариси, 1960-чы илдә Г. Тағызадәнин сә'ји «Аршын мал алан»ы јенидән екранда чанландырды.

«Аршын мал алан» опереттасынын либереттосу чохдан бәри рус, франсыз, әрәб, алман, полјак, инкилис, фарс, күрчү, ермәни, белорус вә башга дилләрә тәрчүмә едилмишдир. 1917-чи илдә әсәри русчаја Фәтәли Ахундов тәрчүмә етмишдир. «Аршын мал алан» мусигили комедијасы Нју-Јорк, Парис, Лондон, Софија, Берлин, Истамбул, Теһран, Гаһирә, Варшава кими бир чох бөјүк шәһәрләрин сәһнәсиндә мүвәффәгијјәтлә нүмајиш етдирилмишдир.

Ү. Һачыбәјов ирсинин бејнәлхалг әһәмијјәтини инкар етмәјә чалышанлар бәстәкарын өз доғма вәтәниндә дә чох иди. «Түрк-сәнаје-нәфисәси мәсәләси»нә һәср олунмуш мүшавирәдә дејилирди ки, «Лејли вә Мәчнун», «Әсли вә Кәрәм» кими түрк, мусиги әсәрләрини төһмәтләндириб дејирләр ки, бу әсәрләр Авропа операларына охшамырлар. Һалбуки әсәрләрин Авропа операларына охшамамасы нәинки бир нөгсандыр, бәлкә бир мәзијјәтдир..» Үзејирбәјин һәмин мүшавирәдә сөјләдијни кими «О олмасын, бу олсун» опереттасынын һәтта ингилаби әһәмијјәти дәхи инкар едилмәјәчәк бир сурәтдә ашкар иди..» (Бах: «Коммунист» гәзети, 1924, 10 нојабр №—250).

Өз ишинин хәлгилијинә, реализминә мөһкәм инам бәсләјән Ү. Һачыбәјов тәчрүбәјә мүһүм әһәмијјәт верир вә әсәрин мүвәффәгијјәтини халгын рә'ји, зөвгү әсасында гијмәтләндирмәјә чалышырды. Хүсусилә Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын халгын мә'нәви вә мадди тәрәггиси үчүн кениш имканлар ачдығыны сәнәткар ајдын көрүрдү: «...Халг дејир ки, јаман күнүн өмрү узун олмаз. Рус ингилаби-кәбири мәнһус чар һөкумәтини алтүст етмәклә үмуми милләтләри зәнчир әсарәтиндән хилас етди вә онларын үзүнә әсрләрчә бағлы галан мариф вә мәдәнијјәт гапыларыны ачыб тајбатај гојду. Елм вә сәнәт ташнәси оланлар өзләрини дарүлелм, дарүлфүнун вә дарүлбедаје ағушуна атыб елм вә үрфандан бәһрәмәнд олмаға фүрсәт тапдылар». (Ү. Һачыбәјов. Әсәрләри. ч. II, Бакы, 1965, сәһ. 205).

Москвада ССРИ Бөјүк театрында 1985-чи илин 11 октјабрында Ү. Һачыбәјовун 100 иллијинә һәср олунмуш тәнтәнәли јығынчагда чыхыш едән ССРИ Бәстәкарлар Иттифагынын биринчи катиби, ССРИ халг артисти, Ленин, ССРИ вә РСФСР Дөвләт мүкафатлары лауреаты Т. Н. Хренников Ү. Һачыбәјов һаггында демишдир: «...Онун бүтүн әсәрләри бөјүк дүһанын бәһрәсидир Ү. Һачыбәјов бүтүн дүнјаја көстәрмишдир ки, халг мусигисинин профессионал әсәрләрин әсасыны тәшкил етмәси үчүн ону сәнәткарын јарадычылыг фантазијасына нечә чевирмәк лазымдыр. Үзејир Һачыбәјов мусигисиндә һәгигәтән Азәрбајчан халг мелодијаларынын рајиһәси дујулур»[1].

«Аршын мал алан» вә «О олмасын, бу олсун» мусигили комедијаларынын көрүнмәмиш бејнәлхалг нүфузу XX әср Азәрбајчан драматуркијасы вә театрынын зәфәр јүрүшүндән парлаг бир сәһифәдир. «О олмасын, бу олсун» Загафгазијада тамашаја гојулдугдан сонра Дағыстанда, Орта Асијада, Иран вә Түркијәдә, Болгарыстанда вә башга јерләрдә мүвәффәгијјәтлә тамашаја гојулду.

Ү. Һачыбәјов әсәрләринин күрчү, ермәни халгларынын сәһнәсинә нечә јол тапмасы вә дүнја мигјасында јајылмасына аид Н. Әһмәдовун мәгаләләриндә бир сыра мараглы фактлар кәтирилмишдир. (Бах: Әһмәдов Н. «Аршын мал алан» күрчү вә ермәни сәһнәләриндә «Азәрбајчан кәнчләри», 1965, 10 декабр, Әһмәдов Н. «Аршын мал алан» дүнјаны кәзир.—«Совет Күрчүстаны», 1965, 18 декабр).

Бир чох һалларда исә «Аршын мал алан» Иттифагымызын вә дүнјанын мәшһур театрларына јол тапмышдыр. 1952-чи илдә В. Канделакинин рәһбәрлији алтында «Аршын мал алан» пајтахтын Т. Станиславски вә Немирович-Данченко адына Мусигили Театрында мүвәффәгијјәтлә тамашаја гојулмушдур. Әсәр Иттифагымызын бир сыра республикаларынын театрларында да тәчәссүм етдирилмишдир.

[1] Бах: «Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 18 октјабр 1985-чи ил.

Јалныз Иттифагымызда дејил, бир сыра харичи өлкәләрин театрларында Ү. Һачыбәјов комедијалары тамашаја гојулур вә лајигинчә гијмәтләндирилир «О олмасын, бу олсун» комедијасынын 1966-чы илдә Болгарыстанын мүхтәлиф шәһәрләриндә тамашасы бөјүк мүвәффәгијјәт газанмышдыр. Ә. Әләкбәров «Мәшәди Ибад»ын Болгарыстанын Шумен шәһәриндәки тамашысынын нечә һәрарәтлә гаршыландығыны гәләмә алмышдыр. (Бах: «Азәрбајчан кәнчләри», 1966, 16 апрел). Мүәллиф ејни заманда «Мәшәди Ибад» әсәринин Болгарыстанда инчәсәнәт фестивалында лауреатлығына лајиг көрүлмәсини тәәссүратларында ишыгландырмышдыр. (Бах: «Бакы», 1966, 27 ијул), Азәрбајчан ССР әмәкдар артисти Ә. Әләкбәров әсәрин Болгарыстанда тамашаја гојулмасында бөјүк тәшәббүс көстәрмиш ,јени јарадычылыг ахтарышлары апармышдыр. «Мәшәди Ибад» Болгаристанын Коларовград шәһәриндә дә ејни мүвәффәгијјәтлә көстәрилмишдир. О, «Фәхри сәлаһијјәт» мәгаләсиндә (бах: «Бакински рабочи», 1966, 8 мај; «Баку» 1964, 12 ијун) «О олмасын, бу олсун» оперетасынын Болгарыстан торпағындакы шәрәфли сәһнә тәчәсссүмүнүн сирләриндән кениш бәһс етмишдир.

Түркијә тамашачыларынын Үзејир Һачыбәјов әсәрләри илә билаваситә кениш өлчүдә танышлығы 1919-чу илдә Тифлис Азәрбајчан театрынын Түркијә гастрол сәфәри заманы олмушдур. Бу сәфәр заманы Истамбул шәһәриндә Ү. Һачыбәјовун «Лејли вә Мәчнун», «Әсли вә Кәрәм» опералары, «Әр вә арвад», «Аршын мал алан», «О олмасын, бу олсун» оперетталары нүмајиш етдирилмишдир. Опера вә оперетталарын тамашасындан башга онлардан сечилмиш маһны, арија, сәһнәчикләр әсасында консертләр дә верилмишдир.

Мәсәлән, 17 март 1919-чу илдә Истамбулда чап олунмуш театр тамашасы програмында дејилир ки, Шаһзадә башында «Милләт» театрында Азәрбајчан компанијасы бөјүк мүсамирә верәчәкдир...Репертуарда: «Әсли вә Кәрәм», «Лејли вә Мәчнун», «Әр вә арвад», «Аршын мал алан», «Мәшәди Ибад»дан парчалар...

Башга бир мүсамирә афиша—програмында охујуруг: Истамбул, 7 мај 1919-чу ил. Шаһзадә башында «Милләт» театрында күндүз саат 2-дә ханымлар, ахшам 9-да үмуми Азәрбајчан драм оперет компанијасы тәрәфиндән комики-шәһир Мөһсүн Чәфәров (актјор Мөһсүн Сән'ани—Н. А.) шәрәфинә Мәшәди Ибадын «Һамам мәчлиси» 4 пәрдәлик мәшһур оперет.

Әртоғрул-мусигији-пумајуни вә Һүсејн Гасымов тәрәфиндән консерт (Бах: Г. Мәммәдли. Ү. Һачыбәјов (салнамә), Бакы 1984, сәһ 253).

Һәмин тарихи гастрол тамашасы барәдә тәдгигатчы А. Һачыјев јазмышдыр:

«Түркијә гастрол тамашалары «Милләт» театрында «Аршын мал алан»ла ачылмышдыр. Тамашада әсас роллары М. Кирманшаһлы, Вера Арсен, Анна ханым, Тәрлан ханым, Мустафа Мәрданов, Ибраһим Исфаһанлы, Мөһсүн Сән'ани вә Нина ханым апарырдылар. Ојунда тәкчә «мәшһур тарзән» Һүсејнбәј Гасымов јох, Әртоғрулун оркестри дә иштирак едирди.

«Аршын мал алан»ын Түркијәдә сәһнә талеји даһа уғурлу олмуш, тамаша динләјичиләрин арзусу илә 43 дәфә көстәрилмишдир». (Аббас Һачыјев. Тифлис әдәби мүһити—Бакы, 1980, сәһ. 179).

Истамбулда чыхан «Тамаша» журналы 1919-чу ил 5 феврал тарихли нөмрәсиндә «Аршын мал алан» һаггында ашағыдакы програмы дәрч етмишдир: «Шаһзадәбашы, «Милләт» театры, күндүз ханымлара мәхсус; Азәрбајчан драм вә оперетта компанијасы, Гафгаз, Иран вә Русија сәһнәләриндә мәшһур «Аршын мал алан».

Әскәр-Исфаһанлы, Хала-Тәрлан, Сүлејман-Мәммәдзадә, Вәли-Мөһсүн Чәфәров, Султан бәј-Мәрданов, Күлчөһрә-Вера ханым, Асија-Анна. Режиссор Кирманшаһлы. Мүавин Исфаһанлы.

Гафгазијанын ән намдар сәнәткарларындан мүтәшәккил олараг гыса бир мүддәт үчүн шәһәримизә кәлән Азәрбајчан драм вә оператта компанијасы тәрәфиндән Газыкөјүндә «Гушдилли» театрында, Бәјоғлунда «Тәпәбашы Гышлар» театрында, Шаһзадә башында «Милләт» театрында Гафгазијанын ән бәнам мүһәррир вә бәстәкарларынын асарыны тәмсил едәчәкдир. Асари-мәзкур арасында бүтүн башга дилләрә тәрчүмә едилмиш, чох мәшһур оперетталарла Шәрг һәјатына аид драм вә мәзһәкәләр дә вардыр. Тәмсилләрдә Бәһријјә нәзарәти-чәлиләсинин Әртоғрул оркестри илә Гафгаз мәшһур тарзәнләриндән Һүсејнбала Гасымов иштирак едәчәкләр. (Ситат. Г. Мәммәдлинин «Азәрбајчан театрынын салнамәси» китабында көтүрүлмүшдүр. сәһ. 515).

Беләликлә, әсримизин әввәлиндә Ү. Һачыбәјовун опера вә оперетталарынын Түркијәдә чох бөјүк рәғбәтлә гаршыландығыны көрүрүк. Ү. Һачыбәјов Түркијәдә мусиги сәһнә әсәрләринин јаранмасына гүввәтли тә'сир көстәрмишдир. Түркијә мусигишүнаслары да бу һәгигәти тәсдиг едирләр. Бу һәгигәти 23 ијун 1973-чү илдә тамашаја гојулмуш түрк бәстәкары Аднан Сајғунун «Короғлу» операсы ајдын көстәрир. Һәмин тамашанын дирижору истедадлы дирижор вә бәстәкар Нијази олмушдур. Опера вә онун дирижорунун мүвәффәгијјәти һаггында түрк мусигичиси Бүлент Тарханын кениш рә'ји дәрч олунмушдур. («Оркестро» журналы, 1973, №—3).

Ајры-ајры мәдәнијјәт вә инчәсәнәт хадимләринин әсәрләриндә, хатирәләриндә Азәрбајчан театрынын Ү. Һачыбәјов әсәрләринин башга халглар арасында јајылмасына даир мараглы фактлара раст кәлирик.

Театр хадими Әләкбәров Сејфи азәрбајчанлы актјорлары труппасынын 1922-чи илдә Түркијәјә гастрол сәфәрини белә хатырлајыр:

«...1922-чи илин јај ајлары иди. Тифлисдән чыхыб Күмрү (индики Ленинакан) шәһәринә кетмишдик. Бурада бир нечә тамаша вердикдән сонра Арпа чајыны кечиб Гарс шәһәринә чатдыг. Бизим јарадычы групумузда Тифлисин азәрбајчанлы артистләриндән Ибраһим Исфаһанлы, Әһмәд Салаһлы, Әли Гурбанов, Әсәд Хәлилов, Һәсәнов вә мән, даһа башгалары варды. Репертуарымыз: «Аршын мал алан», «О олмасын, бу олсун» оперетталары вә башгаларындан ибарәт иди.

Маршурутумуз: Гарс, Сарыгамыш, Әрзрум вә Трабзон шәһәрләринә иди. Гарсда Азәрбајчан ССР консулу Ислам Һачыбәјли бизи гаршылады вә тамашаларын тәшкилиндә бизә чох көмәк елэди.

Гарс, Сарыгамыш вә Әрзурум шәһәрләриндә тамашаларымыз, хүсусилә «Аршын мал алан» вә «О олмасын, бу олсун» чох бөјүк мүвәффәгијјәтлә кечди. Бунлары бир нечә дәфә тәкрар етмәли олдуг. Тамашачыларын чохусу һәр еһтимала көрә театра өзү илә стул да кәтирирди ки, бәлкә салонда јер олмады, бир јердә отуруб тамашаја бахсын. Јерли мәтбуат тамашаларымыз һаггында әтрафлы мә'лумат верирди. Тамашадан һасил олан мәбләғин мүәјјән фаизи о вахтлар Волгабојунда ачлыг чәкәнләрә көндәрилирди (Мәктубун әсли Г. Мәммәдлинин архивиндәдир).

20-чи илләрин әввәлләриндә даһи В. И. Ленинин башчылыг етдији кәнч Совет дөвләти илә өз истиглалијјәтини бәрпа едиб јени ислаһатлар һәјата кечирән Мустафа Кәмал Аттатүркүн рәһбәрлик етдији Түркијә Республикасы арасында чох әлверишли, сијаси, игтисади, мәдәни әлагә јаранмышды. Бу дөврдә Түркијә илә Совет Азәрбајчаны арасында да әлагәләр кенишләнмишди. Бу һәгигәти Ј. Аһмет «Түркијәдә мусиги нәзәријјәси» китабында (Истамбул, 1960, сәһ. 180) ајдын шәкилдә көстәрир. Мүәллиф јазыр ки, 20-чи илләрдә Түркијәдә мусиги сәнәтиндә ислаһатларын һәјата кечирилмәси шәраитиндә Азәрбајчанла Түркијә республикасы арасында јаранмыш кениш мәдәни әлагәләрин мүһүм саһәси мусиги инчәсәнәти иди. Бу дөврдә Азәрбајчандан Түркијәјә көндәрилән мусиги нот јазыларынын мүһүм бир һиссәси Үзејир Һачыбәјов вә Мүслүм Магомајевин әсәрләриндән ибарәт иди. Онларын нота алдыглары Азәрбајчан халг маһнылары да Түркијәдә бөјүк рәғбәтлә гаршыланмышды.

Ү. Һачыбәјовун Бакыдакы ев-музејинин рә'ј китабындакы гејдләрдән көрүндүјү кими бу сәнәт мә'бәди харичи гонагларда сон дәрәчә зәнкин тәәссүрат ојадыр. Рә'јләр китабында дүнја халгларынын 32 дилиндә јазылмыш үрәк сөзләри дә буну сүбут едир. Түркијә профессору Мәчид Дозду јазыр: «Үзејир Һачыбәјовун јарадычылығы вә јүксәк сәнәти гаршысында вәчдә кәлдим вә сонсуз бир хәјал аләминә далдым. Музејдә Ү. Һачыбәјовун 60 иллик јубилејинә һәср олунмуш филми сејр едәрәк һејранлыг вә һәјәчандан көз јашлары төкдүм».

Истамбулда чыхан «Түрк дили» мәчмуәсинин 1928-чи ил китабында (сәһ. 505—506) елә бил ки, Ү. Һачыбәјов әсәрләринин үмумбәшәри әһәмијјәтинә јекун вурулмушдур. Китабда сәнәткарын әсәрләринин бәдии-естетик әһәмијјәти әсасән доғру мөвгедән гијмәтләндирилмишдир: «...Бу дөврдә көзә чарпан ән бөјүк мүвәффәгијјәт Һачыбәјли Үзејирбәј тәрәфиндән тә'сис едилмиш түрк опера вә оперетта дәстәсидир. Бөјүк Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун»уну бәстәләмәклә башлајан бу тәчрүбә «Шејх Сән'ан», «Әсли вә Кәрәм», «Шаһ Аббас вә Хуршид-бану» кими опералар вә «Аршын мал алан», «О олмасын, бу олсун» кими дикәр бир нечә оперетталар мејдана кәтирмәк сурәтилә, көзләнилдијиндән даһа јүксәк бир мүвәф-

фәгиііәт газанмышдыр.

Ү. Һачыбәјов әсәрләринә бејнәлхалг нүфуз газандыран хүсусијјәтләрә Г. Мәммәдли вә Р. Гулијевин «Үзејир Һачыбәјов», («Ишыг» нәшријјаты, Бакы, 1975), Ч. Гулијевин «Бөјүк һуманист» (Бакы, Јазычы, 1981), М. Аслановун «Үзејир Һачыбәјов» (Бакы, 1977), А. Аббасовун «Ү. Һачыбәјовун сәнәткарлығы» (Бакы, 1976) вә башга әсәрләрдә дә тохунулмушдур. Бизи марагландыран будур ки, рус вә дүнја мәтбуатында Ү. Һачыбәјов әсәрләринә верилән гијмәтин објективлији, онун өлмәз сәнәтинин бејнәлмиләл вә һуманист маһијјәтинин тәсдиг олунмасыдыр.

Азәрбајчан тәдгигатчылары Үзејир Һачыбәјов әсәрләринин харичдә јајылмасы вә гијмәтләндирилмәси мәсәләләрини ардычыл олараг өз мәгаләләриндә ишыгландырырлар. Р. Ибраһимова, «Аршын мал алан» өлкәләри кәзир...» мәгаләсиндә әсәрин бир чох өлкәләрдә тамашаја гојулмасы илә јанашы онун мүвәффәгијјәтинә сәбәб олан һуманизм вә никбинликдән дә бәһс ачмышдыр. (Бах: «Азәрбајчан» журналы, 1968 № 12, сәһ. 198—202).

Халг шаири Сәмәд Вурғун Үзејир Һачыбәјовун бөјүк сәнәтинин дүнја мигјасында јајылмасыны «Бөјүк шаирә» ше'риндә үрәк долусу илә тәрәннүм етмишдир:

> Гартал кими ганадланыб фәзалары ашарсан,
> Бир үлвијјәт аләминин гучағында јашарсан.
> О аләмин зинәтидир ајын, күнүн чамалы,
> Рүбабында ганад ачыр инсанлығын камалы!

1922-чи илдә «Сәфарәт һеј'әтиндә Истамбулдан Бакыја» гејдләриндә Идрис Сәбаһ Азәрбајчан мусигиси барәдә марагла фикир сөјләмишдир. Идрис Сәбаһ «Әфганыстана кедән Түркијә һеј'әтинин үзви» иди. О, «Јени күн» гәзетинә мәктубунда јазмышдыр:

«Бакы Азәрбајчан мусигисинин бешијидир. Мустафа Камал һәзрәтләри үчүн Рзабала исминдә тифлисли бир азәри тарзәнин сөз вә мусигисини өзү дүзәлтдији марш динләјәнләр үзәриндә чох дадлы вә дәрин бир тә'сир бурахды. Милли маршларымыз арасында һәјәчан вә дујғу е'тибари илә ән мүвәффәг олунан шүбһә јох, будур.

Бакыда түрк диндашларымызын мүвәффәгијјәтләр тә'мин едән мүкәммәл опера вә оперетталарыны да көрдүк. Бурада беш күн галдыг». (Бах: «Јени күн», Ангара, 1922, 30 август).

Үзејир Һачыбәјов «Азәрбајчан халг мусигисинин әсаслары» адлы фундаментал әсәриндә Әбдүлгадир Марағајинин мусигишүнаслыг ирсиндән фајдаландығыны көстәрмишдир. Бу да мә'лумдур ки, бөјүк Азәрбајчан мусигишүнасы Әбдүлгадир Марағаји бир мүддәт Әфганыстанда јашамыш, өзүнүн мәшһур «Мәгасидүл-илһан» әсәрини Һератда јазараг Шаһрох Мирзәјә итһаф етмишдир. (Бах: Сәрвәр-Гуја. Хачә Әбдүлгадир Гујәндә: «Арјана» журналы, Кабил, 1323, №—1, сәһ. 2—14). Хатырладаг ки, Хачә Әбдүлгадирин мусигишүнаслыг ирсиндән Мир Мөһсүн Нәвваб да мүәјјән дәрәчәдә өјрәнмишдир. Нәввабын «Вүзуһул-Әрғам»ында ады чәкилән «Һераты», «Забул секаһ», «Кабили» муғамларынын Әфганыстанын јер адлары топонимләри илә әлагәси дә бу тарихи мусиги әлагәләриндән галмыш изләрдир.

Үзејир Һачыбәјов кими бир чох әфган мусиги хадимләри дә Хачә Әбдүлгадир ирсинә һөрмәтлә јанашмыш, онун һаггында мәгаләләр јазмагла мусиги тарихи әсәрләриндә онун ирсинә дөнә-дөнә мүрачиәт олунмушдур. (Бах: «Совет Азәрбајчаны бу күн» (Азәрбајчанын харичи өлкәләрлә достлуг вә елми әлагәләри чәмијјәти), Бакы, 1971, №—7, сәһ. 36—37, (фарсча).

Мүасир дөврдә Әфганыстан Халг Республикасында Совет Азәрбајнчанынын мусигиси кениш јајылмышдыр. Үзејир Һачыбәјовун опера вә оперетталары бөјүк бәстәкарын башга жанрларда јаздығы әсәрләр әфган мусиги хадимләри тәрәфиндән севилә-севилә өјрәнилир, ифа олунур. Бу сырада Ү. Һачыбәјов әсәрләринин екранлашдырылмасынын да гүввәтли тә'сири мә'лумдур.

Әфганыстанын «Пәштун чәғ» («Пуштунун сәси») адлы мусиги журналы Азәрбајчан ССР халг артисти Лејла Бәдирбәјлинин театр вә кино актјору кими фәалијјәтинә хүсуси бир мәгалә һәср етмишдир (Бах: «Пәштун чәғ» журналы, 1350, 16 мизан). Һәмин мәгаләдә актрисанын Үзејир Һачыбәјовун мәшһур «Аршын мал алан» комедијасы үзрә чәкилмиш филмдә Күлчөһрә ролунун мәһарәтлә ифа етмәсиндән бәһс едилмишдир. Мәгаләдә ејни заманда ајры-ајры кадрлардан нүмунәләрин шәкилләри верилмишдир.

Әфган мәдәнијјәт хадими Кул Пача Үлфәт јазмышдыр: «Радио верилишләри васитәсилә сизин мусиги верилишләринә дә бөјүк марагла гулаг асырыг. Сизин мәшһур охујанлардан Бүлбүлү, Рәшид Беһбудову вә бә'зи гадын ханәндәләрини бизим өлкәмиздә танылан чохдур. Исте'-

дадлы артистләримизин чыхышлары, бахдығымыз «Аршын мал алан», «О олмасын, бу олсун» мусигили комедија филмләри дә бизи валеһ етди» (Мә'лумат «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 9 ијун 1957-чи ил тарихли нөмрәсиндән көтүрүлмүшдүр).

Вахтилә Үзејир Һачыбәјов «Аршын мал алан»ын башга дилләрә тәрчүмәсини фәхрлә хатырлајырды: «Аршын мал алан» биринчи тамашаја гојулдуғу күнләрдән бир нечә ај сонра рус, күрчү, ермәни, јунан, фарс, инкилис, франсыз, сон вахтларда исә өзбәк вә тачик дилләринә тәрчүмә едиләрәк ојнанылмышдыр: (Ү. Һачыбәјов Әсәрләри. ч. II, Бакы, 1965, сәһ. 291).

Һазырда исә Ү. Һачыбәјов әсәрләри онларча халгларын мусиги һәјатында иштирак едир, ајры-ајры халгларын мусигисинә, мусигили сәһнә әсәрләринин тәшәккүлүнә, формалашыб инкишаф етмәсинә гүдрәтли тә'сир көстәрән сәнәт нүмунәсинә чеврилмишдир.

ССРИ халг артисти, Үзејирин јетирмәси, әвәзсиз бәстәкар Ф. Әмиров устадынын јарадычылығынын бејнәлхалг әһәмијјәтиндән бәһс едәркән јазыр:

«....Һәмишә өјрәнмәјә чан атан вә бизи дә һәмишә өјрәнмәјә чағыран бөјүк сәнәткарын өзүнүн елми, әдәби вә бәдии ирси хүсусилә Јахын Шәрг вә әрәб өлкәләри мусигисинин инкишафы үчүн чох әһәмијјәтлидир. Бәстәкарын әсәрләринин, о чүмләдән даһа чох «Аршын мал алан»ын үмумијјәтлә харичдәки, еләчә дә Јахын Шәргдәки кениш шөһрәтини мәһз бунунла изаһ етмәк лазымдыр...» (Ф. Әмиров. Үзејир мәктәби. «Бәстәкарын хатирәси» китабында, Бакы, 1976, сәһ. 41).

Азәрбајчанын исте'дадлы актјор вә мүғәнниләринин мәһарәтли ифаларында устад сәнәткарын әсәрләри бир чох нәсилләрин гәлбини фәтһ етмишдир.

Әфганыстанын «Жвәндун» журналы 1975-чи илдә чап етдији бир мәгаләдә өлкәдә шаһ режиминин деврилиб республика е'лан олунмасы мүнасибәтилә Кабилин «Нәндари» театрындакы кечәдән бәһс ачыб һәмин кечәдә Азәрбајчан ССР әмәкдар артисти Нәзакәт Мәммәдованын мүвәффәгијјәтлә чыхышыны гејд етмишдир. Онун Үзејир Һачыбәјовун «Лејли вә Мәчнун», «Әсли вә Кәрәм» операларында баш ролларда Мүслүм Магомајевин «Шаһ Исмајыл» операсындакы мәһарәтли ифачылығыны тә'рифләмишдир. (Бах: «Жвәндун» журналы, 1975, №—35).

С. Паволотксн «Аршын мал алан» комедијасыны полјак дилинә тәрчүмә едиб тамашаја бахандан сонра јазмышдыр: «Мән конкрет олараг даһи бәстәкар сајылан Үзејир Һачыбәјовун «Аршын мал алан» мусигили комедијасындан данышмаг истәјирәм. Полша тамашачылары он беш илдир ки, бу мәшһур комедија илә танышдырлар. Үзејир Һачыбәјовун һәмишә тәравәтли, һәмишә мүасир сәсләнән, сон дәрәчә лирик вә ојнаг, Шәрг колорити илә зәнкин олан мусигиси Полша сәһнәләринин ән севимли сакининә чеврилмишдир...» «Аршын мал алан» Полшанын Варшава, Познан, Олшгын, Гнезн, Белско-Вјалы вә башга шәһәрләринин сәһнәләриндә мүвәффәгијјәтлә ојнанылыр. Алдығым мә'лумата көрә сон бир нечә илдә «Аршын мал алан» Полша сәһнәсиндә 1500 дәфә ојнанылмышдыр. Тәкчә Вротслав шәһәр театрында 450-дән чох тамаша кетмишдир» (С. Поволотски. «Аршын мал алан» Полшада. «Коммунист» гәзети, 1979, 17 ијун). Хатырладаг ки, С. Поволотски танынмыш Полша драматургу вә тәрчүмәчисидир.

Полша тамашачылары илк дәфә олараг Ү. Һачыбәјовун опера вә оперетталары илә икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра таныш олмушлар. Ү. Һачыбәјовун «Аршын мал алан» әсәри «Чадралы гыз» ады илә илк дәфә олараг 1958-чи илдә Полјак сәһнәсиндә тәчәссүм етдирилмишдир. Тамашанын режиссору Ванда Врублевскаја иди. Баш ролларда Томаш Мосытски (Әскәр), Марија Коранувна (Чаһан), Казимир Хтановски (Солтанбәј) вә б. мүвәффәгијјәтлә чыхыш етмишләр.

Авропа өлкәләриндә Үзејир Һачыбәјовун әсәрләри тамашаја гојуларкән бу әсәрләр халгымызын тарихи, адәт-ән'әнәләри, мусигиси, инкбинлији һаггында ајдын тәсәввүр јарадыр. Вахтилә Чәфәр Чаббарлы јазырды: «...Бу күн Парисдә «Аршын мал алан», ја «Өлүләр»и охујачаг бир франсыз: «Бу Азәрбајчан һәјатындандыр. Орада белә бир мәишәт, белә бәјләр, белә кәнчләр белә гызлар вардыр»,—дејәрсә, һаглы олур..» (Бах: «Зәһмәт» гәзети, 1922, 20 ијун №—134).

1946-чы илдә халг шаири Сәмәд Вурғун Ү. Һачыбәјов сәнәтиндә миллиликлә бејәнлмиләлчилијин вәһдәтиндән бәһс едәрәк демишдир:

«Үзејир сәнәтинин дили бүтүн халглар үчүн ајдындыр. Авропа мусиги мәдәнијјәтиндән, хүсусән бөјүк вә хејирхаһ рус халгынын зәнкин мусиги мәдәнијјәтиндән

мәһарәтлә истифадә едән бу сәнәткар, бүтүн совет халглары үчүн әзиз вә доғмадыр.

Һеч тәсадүфи дејил ки, Үзејирин «Аршын мал алан», «Короғлу», «Әсли вә Кәрәм», «Шаһ Аббас вә Хуршидбану» кими әсәрләри дүнјанын әсас дилләринә тәрчүмә едилмишдир. Бу әсәрләр рус, ермәни, күрчү, фарс, франсыз, алман, инкилис, татар, тачик, ујғур, күрд, ләзки, белорус, јәһуди, газах, Украјна, гырғыз вә башга дилләрә тәрчүмә едилмишдир. Үзејир сәнәти камала јетмиш бир сәнәтдир...» (С. Вурғун. Инсан гәлбинин тәрәннүмчүсү. «Бәстәкарын хатирәси» китабында, Бакы, 1976, сәһ. 11).

Әлавә едәк ки, устад сәнәткарын әсәрләри артыг Чин Халг Республикасында да тамашаја гојулур.

«Аршын мал алан»ын Чин Халг Республикасындакы тамашалары 40-чы илләрин сонундан башламышдыр. Әсәр әввәлчә 1947-чи илдә ујғур дилиндә сәһнәдә көстәрилмишдир. 1958-чи илдә исә «Аршын мал алан» Чин дилиндә Ухан шәһәриндә тамашаја гојулду. Әсәрин 30 мај 1959-чу илдә Пекин Халг Експериментал Театры сәһнәсиндә тәчәссүмү пајтахтда мәдәни бир һадисә кими гаршыланмышдыр. Һәмин тамашада Чинин мнәшһур актјорларындан Ли Гуан-си (Әскәр), Гуан Лин (Күлчөһрә), Се Ванхуан (Чаһан), Ха Ден-Фу (Солтан бәј) вә башгалары бөјүк мүвәффәгијјәтлә чыхыш етмишләр (Бах: Е. Аббасова. «Ү. Һачыбәјовун опера вә мусигили комедијалары» китабы, сәһ. 136).

Әсәрин мүвәффәгијјәти һаггында Чинин «Дружба» журналында чыхмыш (1959, №—35) «Аршын мал алан» Пекин сәһнәсиндә» мәгаләси республика мәтбуатында да чыхмышдыр. («Бакински рабочи», 1959, 4 сентјабр»).

Үзејир Һачыбәјов сәнәти һәгиги мә'нада дүнја халгларынын үрәјиндә, зөвгүндә силинмәз изләр бурахыр. Лондон университетинин Иран вә түрк филолокија кафедрасынын мүдири,филолокија елмләри доктору, професор Турхан Кәнчәји јазыр: «Дејирләр, даһиләри заман өзү јетишдирир. Лакин бөјүк исте'дад, кәркин әмәк олмадан дүһалар мејдана чыха билмәз—бу да мә'лум һәгигәтдир.

Азәрбајчан халгы хошбәхт халгдыр ки, өз оғуллары ичәрисиндә Үзејир Һачыбәјов кими даһи вардыр. О, тәкчә Азәрбајчан халгынын дејил, мән дејәрдим ки, бүтүн халгларын сөз вә саз бајрағы, мәһәббәт вә достлуг чарчысыдыр. Чох севдијим шаир Бәхтијар Ваһабзадәнин бу мисралары јадыма дүшүр:

Әгидәмин, ешгимин,
Ганымын рәнки бајраг.
Бүтүн арзуларымын
Гызыл чәләнки бајраг.
Бу дүнјада һәр шејдән
Шәрәф уча, шан уча,
Мән ки, сәни тутмушам
Даим башымдан уча.

Бу күн биз Үзејир Һачыбәјовун мусигисини башымыздан да уча тутмалыјыг».

Б. Гурбанов «Азәрбајчан инчәсәнәти харичдә» китабында доғру олараг јазыр: «...Бу әсәрләрин (Азәрбајчан бәстәкарлары тәрәфиндән јазылмыш—Н. А.) мүвәффәгијјәтини, зәннимизчә бир дә онда көрмәк лазымдыр ки, бизим бәстәкарлар милли мусигидә мәһдуд милли мөвзуларла, даими көк салмыш милли интонасија-ритмик, мелодик елементләрлә кифајәтләнмирләр. Онларын әсәрләри милли мәһдудијјәтдән чох-чох кәнара чыхыр, мәһз Азәрбајчан бәстәкарларынын јахшы әсәрләриндә милли, бејнәлмиләл вә умумбәшәрилик јүксәк сәвијјәдә өз бәдии тәчәссүмүнү тапыр».

Ү. Һачыбәјовун ев-музејиндә Лос-Анчелосдан, Нју-Јоркдан, Пекиндән, Прагадан вә онларча башга шәһәрләрдән көндәрилмиш афишалар, фотолар вә башга сәнәдләр мүһафизә едилиб сахланылыр.

Ү. Һачыбәјовун Бакы шәһәриндәки ев-музејиндә Чәнуби Азәрбајчандан көндәрилмиш бир сыра хатирә һәдијјәләри бәстәкара ел мәһәббәтинин парлаг ифадәсидир. Бу һәдијјәләрдән бири Тәбриздән 1945-чи илдә көндәрилмиш күлдандыр. Күлданын үзәриндә Үзејир Һачыбәјовун анадан олмасынын 60 иллик јубилеји мүнасибәтилә тәбрик сөзләри, «Лејли вә Мәчнун», «Короғлу» опраларындан, «О олмасын, бу олсун», «Аршын мал алан» мусигили комедијаларындан фрагментләр һәкк олунмушдур.

«Аршын мал алан»ын Тәбриздәки сәһнә талеји хүсуси тәдгигат тәләб едир. Тәбриздә чыхан «Әнкәбут» гәзетенин 1925-чи ил 16 ијун (25 тир) тарихли 3-чү нөмрәсиндә дејилир ки, шәнбә 27 вә чүмә 28 зиһәччәдә Тәбриздә Гафгаз артистләри вә «Арин» актјорлары тәрәфиндән бүтүн дүнјада диггәти чәлб етмиш «Лејли вә Мәчнун»...тамашасы вериләчәкдир».

Көрүндүјү кими Тәбриз гәзети Ү. Һачыбәјовун адынын дүнјада мәшһур олдуғуну е'тираф едирди.

Ү. Һачыбәјовун 1926-чы илдә харичә, Авропа өлкәләринә кетмәк тәшәббүсү дә мә'лумдур. Азәрбајчан халг маариф комиссары М. Гулијевин вә коллекијанын катиби О. Чәлалбәјованын имзаладығы бир сәнәддә охујуруг: «Халг Маариф Комиссарлығы коллекијасынын кечән ичласында јолдаш Һачыбәјовун харичә е'замијјәтә кетмәси һаггында ичазә верилмәси мәсәләси мусиги техникумунда тәшкилати дәјишиклик апарыла биләчәји нәзәрә алынараг бир ил кечикдирилсин» (Бах: Азәрбајчан ССР Октјабр Ингилаби Мәркәзи Дөвләт Архиви, фонд 57, сијаһы 1, иш 343, вәрәг 124).

Ү. Һачыбәјов харичи өлкәләрә кедә билмәсә дә онун әсәрләри сәрһәддән-сәрһәдә, гитәдән-гитәјә јајылды. XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчан әдәбијјаты, мәдәнијјәти вә инчәсәнәтинин өз бејнәлмиләлчилији, демократизми вә һуманизми илә дүнја шөһрәти газанмасында ики нәһәнк факт бизим милли ифтихарымыздыр. Онлардан бири Азәрбајчан ингилаби-демократик әдәбијјатынын бајрагдары «Молла Нәсрәддин» (1906—1931) журналыдыр. Икинчиси исә Үзејир Һачыбәјовун долғун мәзмунлу, новаторлуг нүмунәси олан опера вә оперетталарыдыр.

Совет Азәрбајчанына сәфәр етмиш болгар шаири вә мусигичиси Осман Әзизов Ү. Һачыбәјовун вә онун јетирмәләринин әсәрләринә бахыб, ону динләдикдән сонра «Өлкәниз дә көзәлдир, мусигиниз дә» мәгаләси илә (Бах: «Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 1967, 14 октјабр) чыхыш етмишдир.

Ү. Һачыбәјовун ев-музејинин елми ишчиси С. Мәммәдованын һесабламасына көрә музејдә дөрд миндән чох експонат вардыр. Шүбһәсиз устад сәнәткарын 100 иллији илә әлагәдар апарылан тәдбирләрдән сонра бу гијмәтли експонатлар даһа да артмышдыр. Бурада Азәрбајчан халгынын мәдәнијјәт тарихи илә јанашы башга халгларла мәдәни әлагәләримизи әкс етдирән сәнәдләр, әшјалар топланмышдыр. Ү. Һачыбәјовун анасы Ширин ханымла Хуршидбану Натәванын нәвәси Лејла ханым Усмијева сүд бачылары идиләр. Лејла ханымын музејә бағышладығы Натәвана мәхсус олан вә фарфордан һазырланмыш надир булуд диггәти чәлб едир. Белә сәнәт әсәрләрилә јанашы музејдә вахтилә бөјүк бәстәкара һәдијјә верилмиш тачик халг мусиги аләтләри рүбаб вә дутар, күрчү халг мусиги аләти чандури кими бир чох гијмәтли експонатлар сахланылыр.

Шүбһә јохдур ки, Ү. Һачыбәјовун хатирәсини әкс етдирән бу мүгәддәс мә'бәди-ев музејини харичдә онун әсәрләринин тамашасы бу әсәрләр һагда фикир вә мүлаһизәләр һесабына даһа да зәнкинләшдирмәк олар.

Илләр кечдикчә устад Үзејирин өлмәз сәнәти јени-јени гит'әләр, өлкәләр фәтһ едир. Азәрбајчан мәдәнијјәтинә харичдә мараг А. Аббасованын Инденозија гәзетиндә чыхмыш «Үзејир Һачыбәјов-халг нәғмәкарыдыр» мәгаләси һаггындакы јазыда өз әксини тапмышдыр. (Бах: «Джакарта Микелланы» Үзејир Һачыбәјов һаггында.— «Бакински рабочи», 1959, 4 сентјабр).

Икинчи дүнја мүһарибәсиндә совет халгларынын гәһрәманлығы вә мисилсиз гәләбәси онун бејнәлхалг нүфузуну даһа да артырмышдыр. Хүсусилә Азәрбајчан халгынын мүстәмләкә зүлмүндән азад олмуш Асија, Африка халглары илә, еләчә дә Латын Америкасы халглары илә игтисади вә мәдәни әлагәләри Үзејир Һачыбәјовун әсәрләринин һәмин өлкәләрдә даһа чох танынмасына шәраит јаратмышдыр. Биз Ү. Һачыбәјовун харичдә танынмасы һагда гејдләри «Короғлу» операсы илә әлагәдар сон јазыларла тамамламаг истәрдик.

«Короғлу» операсы Үзејир Һачыбәјов сәнәтинин зирвәсидир. Бу әсәр республикада сосиалист мәдәнијјәтинин чичәкләнмәсинә бөјүк һәдијјә олмушдур.

«...Мән Короғлу һаггында бир сыра сәнәдләрлә, халг маһнылары илә мүфәссәл таныш олдугдан сонра белә гәрара кәлмишәм ки, Короғлу наразы галан вә гијам едән кәндлиләрин башында дуран диггәтәлајиг фигурлардан биридир. Онун шөһрәти јалныз Азәрбајчанда дејил, гоншу гардаш Күрчүстан вә Ермәнистан республикаларында да јајылмышдыр. О, бүтүн Загафгазијада шөһрәт газанмышдыр. Буна көрә дә мән онун мүбаризәсини көстәрмәк гәрарына кәлдим..» (Ү. Һачыбәјов. Әсәрләри. ч. II, Бакы, 1965, сәһ. 262—263).

«Короғлу» операсынын јаранмасы вә сәһнә тәчәссүмү тезликлә јалныз Азәрбајчанда дејил, еләчә дә Иттифаг вә дүнја мигјасында мәдәни бир һадисәјә чеврилди. Гәһрәманлыг, вәтәнпәрвәрлик, зүлмә гаршы барышмазлыг, сонсуз һуманизм вә бејнәлмиләлчилик һиссләри бу

әсәри дүнја мәдәнијјәтинин ән көркәмли наилијјәтләри сырасына дахил етди.

«Короғлу» операсынын илк тамашасы 30 апрел 1937-чи илдә олмушдур. 1938-чи илдә исә әсәр сон дәрәчә бөјүк руһ јүксәклији илә Москвада әдәбијјат вә инчәсәнәт онкүнлүјүндә Бөјүк театрын сәһнәсиндә ифа едилмишдир. Бу бөјүк мүвәффәгијјәт гардаш халгларын сәһнәсиндә дә операнын сәсләнмәсинә имкан вермишдир. «Короғлу» 1939-чу илдә Ашгабад сәһнәсиндә, 1942-чи илдә Јереванда (ермәни дилиндә), 1950-чи илдә Дашкәнддә (өзбәк дилиндә) вә с. нүмајиш етдирилмишдир. 1941-чи илдә исә әсәр ССРИ Дөвләт мүкафатына лајиг көрүлмүшдүр. Теһранда чыхан «Пәјами но» журналы јазыр: «Короғлу» Ү. Һачыбәјовун ән бөјүк мүвәффәгијјәтидир...«Короғлу» өз мә'насына көрә милли сәнәт әсәридир. Бурада милли руһ чох күчлүдүр. Бу операнын мусигисиндә күчлү бир милләтин руһландырычы данышыг тәрзи, гүдрәтли һисс олунур...Әсәрин мусигиси садәдир, анлашыглыдыр. Онун мусиги тәркиби Азәрбајчанын көзәл халчаларынын нахышларыны хатырладыр» («Пәјами но» журналы, 1944, №—5, сәһ. 24).

«Короғлу» операсы һаггында харичдә јазылмыш ән самбаллы әсәр шүбһәсиз франсыз тәдгигатчысы Л. М. Сајјара аиддир[1].

Лор Меликова Сајјарын әсәри Л. Базенин рәһбәрлији алтында, 1979-чу илдә Франсада Шәрг Дилләри вә Мәдәнијәти Милли Институту тәрәфиндән докторлуг диссертасијасы кими мүдафиә олунуб чап едилмишдир. Лор Меликова Сајјар «Епик әфсанәдән операјадәк, Короғлу мөвзусунун Совет Азәрбајчанында тәкамүлү» әсәриндә «Короғлу» епосу һаггында тәдгигат апармыш вә әсәрин јарыја гәдәри Үзејир Һачыбәјовун «Короғлу» операсынын тәһлилинә вә гијмәтләндирилмәсинә һәср едилмишдир. Мүәллиф әсәрин лап башланғычында һәмин ишә рәһбәрлији өһдәсинә алмыш мәшһур түрколог, М. Ф. Ахундов пјесләринин 1962-чи илдә орижиналдан франсызчаја тәрчүмә вә чап етмиш, әдәбијјатымызын досту Луи Базенә, «Короғлу» епосуну вә «Короғлу» операсыны өјрәнмәкдә она јахындан көмәк етмиш бакылы достларына дәрин миннәтдарлығыны билдирмишдир.

[1] *Лор-Меликова-Сойяр.* От легенды к опере Эволюция темы Кёроглы в Советский Азербайджан. Перевод Р. Исмаилова. Баку, 1985.

Л. М. Сајјар «Короғлу»нун түрк дилли халглар арасында, еләчә дә Гафгазын,Шәрги Авропанын башга халглары ичәрисиндә бир чох вариантларыны диггәтлә өјрәнмиш вә әсәрин Азәрбајчан халгынын тарихи илә бағлылығыны көстәрмишдир. Мүәллиф јазыр ки, Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра Короғлу јени мә'на кәсб едәрәк, јени чәмијјәтин, јени идеолокијанын, јени әхлагын бир нөв символуна чеврилди; Короғлу милли зүлмә, истисмар аләминә, харичи әсарәтә, синфи дүшмәнә гаршы мүбаризә рәмзи олду. Короғлу тарихи-әфсанәви образдан мүасир милли гәһрәман сәвијјәсинә јүксәлди.

Л. М. Сајјарын монографијасы кениш елми мәнбәләрдән, о чүмләдән совет алимләриндән сәмәрәли истифадә етдији үчүн дүнја Короғлушүнаслығы үчүн бир чох мараглы тарихи мүгајисәләрлә, фикир вә мүлаһизәләрлә зәнкиндир вә бу елми дәлилләр, шүбһәсиз, фолклоршүнасларын кәләчәк тәдгигатларында өз әксини тапачагдыр. Бизи исә мүәллифин «Короғлу» операсы һаггындакы Гәрбдә илк дәфә мүфәссәл шәкилдә рәғбәтлә сөјләнмиш үрәк сөзләри марагландырыр. Даһа сонра Сајјар Совет һакимијјәтинин илк онилликләриндә ССРИ-дә театрларын јени сәпкидә инкишафындан, онун халг һәјаты илә сых әлагәләндирилмәсиндән кениш сөһбәт ачараг совет инчәсәнәтинин бу јолла парлаг наилијјәтләр әлдә етмәсини нәзәрә чатдырыр. Әсәрин «Совет Азәрбајчанынын мусигили театры» бөлмәсиндә мүәллиф тарихә нәзәр салараг «Лејли вә Мәчнун» операсы илә Үзејир Һачыбәјовун халгын әдәби вә мусиги ән'әнәләрини 1908-чи илдә үзви сурәтдә әлагәләндириб илк мусигили сәһнә әсәри јаратдығыны хатырладыр.

Л. М. Сајјар үмумән Ү. Һачыбәјовун Азәрбајчан мусигисиндә опера жанрыны јаратмасына чидди гијмәт вермиш вә образлы шәкилдә бәстәкарын бу сә'јини Короғлу гәһрәманлығына бәнзәтмишдир:

«Ү. Һачыбәјовун опера кими мусиги формасына Короғлу мөвзусуну сечмәси бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Чүнки һәр ики чәһәт ејни дәрәчәдә өлкәнин, халгын сәчијјәсинә ујғун олуб халга күчлү тә'сир көстәрмәклә Совет Иттифагы миғјасында бөјүк сәһнә мусиги әсәрини јаратмағын инкишаф јолуну көстәрә биләрди».

Л. М. Сајјар әсәрин IV бөлмәсиндә Ү. Һачыбәјовун һәјат вә јарадычылыг јолу һаггында франсыз охучула-

рына јығчам мә'лумат вермишдир. Л. М. Сајјар харичи милләтләр ичәрисиндә илк дәфә олараг «Короғлу» операсынын бүтүн сурәтләрини әтрафлы шәкилдә тәдгигата чәлб етмишдир. Мүәллифин методоложи бахымдан әсасән дүзкүн мөвге тутмасы нәтичәсиндә операнын синфилији вә бөјүк халги мә'насы дүнја охучуларына чатдырылмышдыр. Белә бир әсәрин тәрчүмә олунараг совет охучуларына да чатдырылмасы тамамилә мәгсәдәујғун оларды.

Л. М. Сајјарын «Епик әфсанәдән операјадәк...» әсәриндә «Короғлу» операсынын ајры-ајры пәрдәләринин мәзмуну верилмәкдән әлавә, бүтүн арија вә хорларын мәтни орижиналда вә франсызча сәтри тәрчүмәдә охучуја чатдырылыр.

Инди Ү. Һачыбәјов әсәрләринин сәдаларынын дүнјанын мәшһур мәдәнијјәт мәркәзләриндән кәлмәси нә гәдәр севиндиричидир. Франса Коммунист Партијасы Мәркәзи Комитәсинин үзви Ибадулла Әзимзадә јазыр: «—Һәр дәфә Парисдә јашадығым евин пәнчәрәсиндән даһи Азәрбајчан бәстәкары Үзејир Һачыбәјовун «Аршын мал алан» мусигили комедијанын шух сәдалары әтрафа јајыланда гоншулар билирләр ки, кефим көкдүр. Бә'зән лирик әһвал-руһијјәдә оларкән «Короғлу »операсындан аријалары динләмәјә башлајырам. Даһа сонра «Сәнсиз»и динләјирәм. «Һәр кечәм олду кәдәр, гүссә, фәлакәт сәнсиз..»—көзәл вә тәкраролунмаз мүғәнни Бүлбүлүн һәзин сәси отаға јајылыр, үрәјим риггәтлә дөјүнмәјә башлајыр. Мән бу ики граммофон валыныән әзиз хатирә кими горујуб сахлајырам.

Евимдә Үзејир Һачыбәјов һаггында бир нечә мараглы китаб да вардыр. Бөјүк маестронун Азәрбајчан мусигисинин хүсусијјәтләри,опера вә драм әсәрләринин муасир мәрһәләдә ролу, мусиги һаггында фикирләрини вә гәнаәтләрини хүсусилә јүксәк гијмәтләндирирәм.

Мән Үзејир Һачыбәјовун 100 иллијинә һәср олунмуш тәнтәнәли јубилеј јығынчағында чыхыш етмәјәчәјәм. Лакин чыхыш етсәјдим дејәрдим: «Үзејир Һачыбәјов өз исте'дады, көрдүјү бөјүк ишләри, гијмәтли, өлчүлмәз јарадычылығы илә бир торпағын сәрһәдинә сығмајан сәнәткардыр. О, бүтүн дүнја халгларынын бөјүк бәстәкарыдыр» Чыхышымы Азәрбајчан елинин даһа бир шанлы оғлу Сәмәд Вурғунун мисралары илә битирәрдим. Дејирләр ки, о, һәмин ше'ри бөјүк бәстәкарын дәфниндә

үрәк ағрысы илә охумушдур:

Өлүм севинмәсин гој! Өмрүнү вермир бада
Ел гәдрини чанындан даһа әзиз биләнләр.
Ширин бир хатирә тәк галачагдыр дүнјада
Севәрәк јашајанлар, севиләрәк өләнләр..»

Ү. Һачыбәјовун вә онун давамчылары олан Азәрбајчан бәстәкарларынын әсәрләри јени-јени үфүгләр фәтһ едир. Тәдгигатчы Бабәк Гурбанов һаглы јазыр: «...Азәрбајчан бәстәкарларынын јүксәк идејалы, емосионал, мәзмунлу јарадычылығы мүсәлман Шәрги, еләчә дә Гәрб халглары арасында акс-сәда јарадыр вә рәғбәт газаныр. Бу ишдә Азәрбајчанын башга өлкәләрлә күндән-күнә кенишләнән мәдәни рабитәси мүһүм әһәмијјәтә маликдир. Буну гејд етмәк кифајәтдир ки, Үзејир Һачыбәјовун «Аршын мал алан»ы болгар, түрк, полјак, фарс, инкилис вә франсыз дилләриндә тамашаја гојулур. ССРИ халг артисти, Ленин мүкафаты лауреаты Г. Гарајевин «Једди көзәл» вә «Илдырымлы јолларла» балети дүнјанын 9 өлкәсиндә; А. Мәликовун «Мәһәббәт әфсанәси» 25-дән артыг өлкәдә көстәрилиб. ССРИ халг артисти Фикрәт Әмировун «Шур» вә «Күрд овшары» симфоник муғамлары Бостан симфоник оркестри, «Низами» поемасы исә—Инкилтәрә Крал оркестри тәрәфиндән ифа олунмушдур».

Үзејир Һачыбәјовун тәрчүмеји-һалы вә бәстәкарлыг фәалијјәти дүнја халгларынын енсиклопедијаларында, сорғу китабларында өз әксини тапмагдадыр. Бу енсиклопедик мә'луматлар башлыча олараг совет мәнбәләриндән алыныр. Мәсәлән икичилдлик алман мусиги сорғу китабында Үзејир Һачыбәјовун һәјаты әсәрләри көстәрилмәклә онун совет мусигисиндә көркәмли мөвгеји гејд олунмушдур.

Алман мусиги мүтәхәссисләри Ү. Һачыбәјовун һәјат вә фәалијјәтини дүнјанынән көркәмли опера сәнәткарларыны әкс етдирән сорғу китабына дахил етмишләр. Һәмин китабда бөјүк Азәрбајчан бәстәкарынын «Лејли вә Мәчнун»дан «Короғлу»јадәк кечдији бөјүк тәкамүл јолуну гејд етмиш, ону новатор сәнәткар кими гијмәтләндирмишләр.

Гејд етдијимиз кими «Аршын мал алан» филминин чәкилиши вә бу филмин өлкәмиздә вә харичи өлкә екранларында нүмајиш етдирилмәси бөјүк мәдәни һадисәјә чеврилмишдир. Бир чох өлкәләрдә олдуғу кими, Болга-

ријада да һәмин филм тамашачыларын дәрин севинчинә сәбәб олмушдур. С. Христов јазырды ки, филмдә никбинлик, һуманизм вә һәјатсеварлијә даир чох ибрәтли нөгтәләр вардыр. Болгарча «Театр» журналында филмин Софија сәһнәсиндәки тәчәссүмү һаггында мүлаһизәләр С. Христовун фикирләрини даһа да инкишаф етдирирди. «Түрк дили» журналында верилән «Ү. Һачыбәјов» очеркиндә «Аршын мал алан» опереттасынын Түркијә тамашачылары үчүн доғмалашдығындан, кениш күтләләрин руһуну ифадә етдијиндән сөһбәт ачылыр.

Болгар халгынын ән севимли тамашаларындан бири «О олмасын, бу олсун» комедијасыдыр. Р. Нанчева јазыр ки, «О олмасын, бу олсун» тамашасы өзүнүн никбинлији вә үмумбәшәрилији илә диггәтәлајигдир. Ә. Дәрвишов өз мәгаләләриндә гејд едир ки, Үзејир Һачыбәјовун комедијалары, хүсусилә «О олмасын, бу олсун» опереттасы өз типиклији, хәлгилији вә сон дәрәчә һәјатилији илә тамашачылары мәфтун етмишдир.

Болгарыстанда Ү. Һачыбәјовун комедијаларынын сәһнә тәчәссүмү, еләчә дә «Аршын мал алан» филминин јенидән нүмајиш етдирилмәси һәр дәфә бөјүк мәдәни һадисәјә чеврилмишдир.

Ү. Һачыбәјов бүтүн мүсәлман халглары ичәрисиндә илк дәфә олараг опералар јарадычысы кими ән нүфузлу франсыз енсиклопедијасы «Ләрусс»да өз һәгиги әксини тапмышдыр. Бу мә'лумат шүбһәсиз ки, һәлә әввәлләрдә франсыз мәтбуатында даһа мүфәссәл ишыгландырылмыш, фактлара әсасән үмумиләшдирилмишдир. Үмуми сәчијјәли енсиклопедијаларда олдуғу кими «Мусиги енсиклопедијасы» кими нәшрләрдә дә Ү. Һачыбәјовун бәшәри әһәмијјәтли сәнәти гијмәтләндирилмиш вә дүнја охучуларынын мусиги ичтимаијјәтинин нәзәринә чатдырылмышдыр.

Нәтичә олараг гејд етмәлијик ки, Үзејир Һачыбәјовун әсәрләринин харичдә јајылыб шөһрәт тапмасы Азәрбајчан мәдәнијјәтинин, инчәсәнәтинин бејнәлмиләл вә үмумбәшәри кејфијјәтини нүмајиш етдирир. Тәәссүф ки, бөјүк бәстәкарын ајры-ајры әсәрләринин харичи өлкә сәһнәләриндә тәчәссүмү лајигинчә өјрәнилмәмишдир. Бу бахымдан «Гобустан» журналынын 1985-чи ил 3-чү нөмрәсиндә чыхмыш ики мәгалә диггәти хүсуси олараг чәлб едир. Биринчи мәгаләнин мүәллифи Әфлатун Не'мәтзадә «Мәшәди Ибад»ын Јәмән Халг Демократик Республикасында тамашасы һаггында мүфәссәл мә'лумат верир. Мүәллиф мараглы мәгаләнин сонунда көстәрир ки, «...Тамашамыз мүвәффәгијјәтлә кечди. Тә'чили телефилм «Әш-Шејх Убад» филми харичи өлкәләрә көстәрилди. Бу филми Аду-Даби, Күвејт, Ливија, Сурија вә Һиндистан бөјүк пулла алыблар...» Ә. Не'мәтзадәнин Јәмәндә милли театрын инкишафында әвәзсиз хидмәтләри вардыр.

«Гобустан»да /1985, № 3/ Вагиф Һәсәновун журналист Акиф Мәһәррәмовла «Аршын мал алан» Түркијә сәһнәсиндә» мөвзусунда мараглы мүбаһисәси чап олунмушдур. В. Һәсәновун вә башга Азәрбајчан театр вә инчәсәнәт хадимләринин јахындан иштиракы илә һәјата кечирилән бу тамаша һәмин мүбаһисәдә кениш ишыгландырылмышдыр.

«Гобустан»ын һәмин нөмрәсиндә «О олмасын, бу олсун» комедијасыны ЈХДР-да вә «Аршын мал алан»ын Түркијәдә сон тамашасы һаггында мараглы рәсмләр дә верилмишдир.

Зәннимизчә, кәләчәкдә Азәрбајчан сәнәткарларынын, о чүмләдән Ү. Һачыбәјовун харичдә јајылмасы һагда мәһз белә, самбаллы тәдгигат характерли әсәрләр јазылмалыдыр.

ӘДӘБИЈЈАТ

1. *Аббасов А. Ү.* Һачыбәјовун сәнәткарлығы:—Бакы, Кәнчлик, 1976;
2. *Аббасова Э.* Оперы и музыкальные комедии Узеира Гаджибекова. — Баку, Изд-во АН Азерб. ССР, 1961.
3. *Асланов М.* Үзеjир Һачыбәјов.—Бакы, 1977.
4. Бәстәкарларын хатирәси. /хатирәләр/. Бакы, 1976.
5. *Гасымова Р.* Үзеjир Һачыбәјовун комедијалары.—Бакы, «Елм», 1984,
6. *Гулијев Ч.* Бөјүк һуманист. Бакы, 1981.
7. *Ибрагимов М.* Ответ клеветникам «Улус»а — «Бакинский рабочий», 1949, 25 октября.
8. *Јанитски С.* «Аршын мал алан» Полша сәһнәсиндә.—«Бакински рабочи», 1959, 19 мај.
9. *Јасәми Рәшид.* Әдәбиjјати-мүасири. Теһран, 1316 /1937/. 1970. Инкилис дилиндә.
10. *Курбанов Б.* Искусство Азербайджана зарубежом. — Баку, «Ишыг», 1984.
11. *Лор-Меликова-Сойяр.* От легенды к опере. Эволюция темы Кероглы в Советском Азербайджане. — Баку, Язычы, 1985.
12. *Мәммәдли Г.* Азәрбајчан театрынын салнамәси. Бакы, 1974.
13: *Мәммәдли Г.* Үзеjир Һачыбәјов. 1885—1948. Һәјат вә јарадычылыг салнамәси.—Бакы, Јазычы, 1984.
14. *Мәрданов М.* Мәним мүасирләрим. Бакы, 1973.
15. *Мәрданов М.* Хатирәләрим. Бакы, 1964.
16. *Сәфәрова З.* Рәшад Нури Ү. Һачыбәјовун комедијалары һаггында. «Әдәбиjјат вә инчәсәнәт», 1970, 26 декабр.
18. *Узеир Гаджибеков.* О музыкальном искусстве Азербайджана, Баку, Азернешр, 1968.
19. *Һачыбәјов Ү.* Әсәрләри. Чилд I—IV. Бакы, Азәрб.ССР ЕА нәшријјаты, 1964—1968.
20. *Һачыбәјов Ү.* Тифлис театры. Бакы, 1974:
21. *Шәриф Ә.* Кечмиш күнләрдән. Бакы, Јазычы, 1977.

© Азәрбајчан ССР «Билик» Чәмиjјәти, 1986.

Елми редактору филолокија елмләри намизәди **В. Пашајев.**

Редактору **И. Сәфәров.**

Рәссамы **Х. Мирзәјев**

Корректору **А. Әлијева**

Јығылмаға верилмиш 18.09.1986. Чапа имзаланмыш 28.11.1986. Һес. нәшр. вәр. 3. ФГ 12988. Јүксәк чап үсулу. Кағыз форматы $84 \times 108^1/_{32}$. Сифариш 845. Тиражы 1000. Гијмәти 25 гәп.

Азәрбајчан ССР ЕА мәтбәәси

Бакы, Н. Нәриманов проспекти, 31.

ОБЩЕСТВО «ЗНАНИЕ» АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

Ахундов Назим Фаррух оглы
доктор филологических наук, профессор

УЗЕИР ГАДЖИБЕКОВ ЗА РУБЕЖОМ

(на азербайджанском языке)

25 гэп.

52 Ш31 / А95